

ADALYA

(AYRIBASIM/OFFPRINT)

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YILLIĞI
THE ANNUAL OF THE SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA
Vehbi Koç Vakfı
Suna-İnan KIRAÇ Akdeniz Medeniyetleri
Araştırma Enstitüsü Yıllık Dergisi
Yönetim Yeri: Barbaros Mh. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 Antalya Tel: +90 242 243 42 74
Faks: +90 242 243 80 13 E-posta: akmed@akmed.org.tr
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın **Sayı:** XVIII - 2015
Yayınca Sertifika No: 25840

Sahibi: Vehbi Koç Vakfı Adına Erdal YILDIRIM
Sorumlu Müdür: Kayhan DÖRTLÜK
Yapım: Zero Prodüksiyon Ltd.
Abdullah Sokak No. 17 Taksim 34433 İstanbul
Tel: +90 212 244 75 21 www.zerobooksonline.com
Baskı: Oksijen Basım ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
100. Yıl Mah. Matbaacılar Sit. 2. Cad. No: 202/A Bağcılar-İstanbul
Tel: +90 (212) 325 71 25 Fax: +90 (212) 325 61 99
Sertifika No: 29487

ISSN 1301-2746

Bilim Danışma Kurulu / Editorial Advisory Board

Hâluk ABBASOĞLU	Gönül ÖNEY
Ara ALTUN	Mehmet ÖZDOĞAN
Oluş ARIK	Mehmet ÖZSAİT
Jürgen BORCHHARDT	Urs PESCHLOW
Thomas CORSTEN	Felix PIRSON
Jacques DES COURTILS	Scott REDFORD
Vedat ÇELGİN	Denis ROUSSET
Nevzat ÇEVİK	Martin Ferguson SMITH
İnci DELEMEN	Oğuz TEKİN
Refik DURU	Gülsün UMURTAK
Serra DURUGÖNÜL	Burhan VARKIVANÇ
Hansgerd HELLENKEMPER	Michael WÖRRLE
Frank KOLB	Martin ZIMMERMAN
Wolfram MARTINI	

Adalya, **A&HCI** (Arts & Humanities Citation Index) ve
CC/A&H (Current Contents / Arts & Humanities) tarafından taranmaktadır.

Adalya is indexed in the **A&HCI** (Arts & Humanities Citation Index) and
CC/A&H (Current Contents / Arts & Humanities).

Hakemli bir dergidir / A peer reviewed Publication

Editörler / Editors

Kayhan DÖRTLÜK
Tarkan KAHYA
Remziye BOYRAZ SEYHAN
Tuba ERTEKİN

İngilizce Editörleri / English Editors

İnci TÜRKOĞLU
Mark WILSON

Yazışma Adresi / Mailing Address

Barbaros Mah. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 ANTALYA-TURKEY
Tel: +90 242 243 42 74 • Fax: +90 242 243 80 13
akmed@akmed.org.tr
www.akmed.org.tr

İçindekiler

İrfan Deniz Yaman	
<i>Orta Paleolitik Dönem’de Karain Mağarası E ve B Gözleri Arasındaki Bağlantı</i>	1
Ralf Becks	
<i>Eine chalkolithische Höblensiedlung in Pisidien: İncirdere Mağarası</i>	33
Tarkan Kahya – H. Ali Ekinci	
<i>Temples to the Mother Goddess Discovered on the Düver Peninsula</i>	45
F. Eray Dökü	
<i>Manca ve Hasanpaşa’daki Yeni Bulgular Işığında Kabalis Ölü Gömme Geleneklerinin</i> <i>Yeniden Değerlendirilmesi</i>	73
İnci Delemen – Emine Koçak – H. Ali Ekinci	
<i>Two Bronze Heads from Melli / Kocaaliler near Burdur</i>	101
Nihal Tüner Önen – Fatih Yılmaz	
<i>A New Athena Polias Votive Inscription from the Phaselis’ Acropolis</i>	121
Rinse Willet – Jeroen Poblome	
<i>The Scale of Sagalassos Red Slip Ware Production - Reconstructions of Local Need and</i> <i>Production Output of Roman Imperial Tableware</i>	133
Hüseyin Sami Öztürk	
<i>Kocain (Antalya) Eirenarkhes, Anteirenarkhes ile Diogmites Yazıtlarının</i> <i>Yeniden Değerlendirilmesi</i>	159
Burhan Varkıvaç	
<i>Periaktoi at the Theatre of Kaunos</i>	181
Gamze Kaymak	
<i>Side P Tapmağı’nda Yeni Araştırmalar, Yeni Bulgular ve Yeni Yorumlar</i>	203
Murat Durukan	
<i>Geç Antik Çağ’da Doğu Akdeniz’deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri:</i> <i>İpek Yolu ve Babarat Yolu’nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia’daki Diğer Kanıtlar</i>	241
Julian Bennett	
<i>Christianity in Lycia: From its beginnings to the “Triumph of Orthodoxy”</i>	259
Ayşe Aydın	
<i>Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası</i>	289

Ebru Fatma Fındık

Myra / Demre, Aziz Nikolaos Kilisesi Rum Mezarlığından Boucla ve Gouna Örnekleri 303

Kemal Reha Kavas

Environmental Anesthesia and False Vernacular Architecture:

The Case Study of the Western Taurus Mountains 325

Side P Tapınağı'nda Yeni Araştırmalar, Yeni Bulgular ve Yeni Yorumlar

Gamze KAYMAK*

Side'nin nispeten en iyi korunabilmiş anıtsal yapılarından biri olan, yarım daireden biraz daha büyük bir plan şemasına sahip, podyumlu P Tapınağı, şehrin güney batısındaki Athena ve Apollon tapınaklarının doğusunda, şehri kuzeydoğudan güneybatıya doğru diyagonal olarak ikiye bölen, varlığı bugün artık sadece Lanckoroński'nin yaptığı şehir planından bilinen, tiyatrodan uzanan Sütunlu Cadde'nin¹ söz konusu tapınağın bulunduğu meydana ulaştığı noktada, özel bir topoğrafik konumda yapılmıştır (Res. 1). Tapınağın ana girişinin de yer aldığı *cella*nın doğrusal olan batı duvarı, kuzeyden doğuya doğru 19° döndürülmüş olarak², Lanckoroński planındaki Sütunlu Cadde ile aynı doğrultuda olup, meydana yönlendirilmiştir veya meydan bu yapıyla sınırlandırılmıştır. Tapınağın aynı zamanda alt katını oluşturan podyumu, içinde barındırdığı mekânları ile günümüze kadar gelebilmiştir. Bizans Dönemi'nde kuzey ve doğu tarafına, podyumun yuvarlağına teğet olarak yerleştirilmiş anıtsal bir çeşme binası yapılmıştır. Tapınağın podyumu Bizans Dönemi'ne ait bu kalıntılardan dolayı, günümüzde sadece güney ve batı yönlerinden algılanabilmektedir (Res. 2).

Araştırma tarihi

P Tapınağı ile ilgili ilk araştırma, 1882-1885 yılları arasında Side'de çalışmalar yapan ve 1890 yılında yayınladığı Side şehir planında 'P' harfiyle adlandırdığı tapınağın isim babası da olan Lanckoroński heyeti tarafından yapılmıştır³. Lanckoroński heyetinden arkeolog Petersen'in bu

* Yük. Mim. Dr. Gamze Kaymak, Viyana Teknik Üniversitesi, Hertha Firnberg-str. 9/4/447, 1100 Viyana, Avusturya. E-posta: gamzekaymak@aon.at

T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ile Prof. Dr. H. S. Alanyalı başkanlığında 2009 yılından beri yürütülmekte olan 'Side Kazı ve Araştırmaları' çerçevesinde, 2013 yılında başlayan P Tapınağı mimari araştırmaları 2014 yılında, Suna - İnan Kırac, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (AKMED) tarafından desteklenmiştir, bu vesile ile her iki kuruma da teşekkürü borç bilirim. Çalışmalara 2013 yılında Arkeolog K. Kırçın (Anadolu Üniversitesi), A. Doğan (Anadolu Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, Lisans Öğrencisi), 2014 yılındaki belgeleme çalışmalarına S. Çelik, İ. Doğan (her ikisi de Beykent Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Lisans Öğrencileri), A. Yurtsever (Anadolu Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Üyesi, Doktora Öğrencisi), J. S. Heinz fotoğrafçı, K. Ataş, M. Ertürk (Harita Mühendisleri, Ertürk Harita Makina Mühendislik Mimarlık Hizm. İnş. Taah. ve Tic. Ltd. Şti., Antalya) katılmışlardır. Tüm ekip üyelerine özverili çalışmalarından dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

¹ Sütunlu Cadde Lanckoroński ekibi tarafından tespit edilmiş ve ilgili yayında yer alan Side şehir planında 'C' olarak tanımlanmıştır (Lanckoroński 1890, 131). Caddenin konumunu ve izlerini günümüzdeki yerleşimde tespit etmek artık mümkün değildir.

² Gliwitzky 2010, 184'te yönelmenin 'tam' olarak kuzeybatı güneydoğu olduğunu ve bu yönelmenin Men Tapınağı işlevine uygun olduğunu düşünmüştür.

³ Lanckoroński 1890, 131-132.

çalışması oldukça kısa bir tanımlamadan ibaret olmasına rağmen, kaybolmuş olan bazı detayları iletmesi açısından önemlidir⁴. Petersen burada yarı yuvarlak plan tipiyle ‘alışılmışın dışında bir plana sahip’ yapının olasılıkla Tanrı Men için yapılmış bir tapınak olduğunu ileri sürer: Side’yi ziyaretinden kısa bir süre önce, ön yüzeyinde benzer “sivri külahlı ve omuzlarının arkasında hilâl motifli bir adam(?) göğsü olan bir *tympanon*”u Kremna’da görmüştür⁵ ve bu etki ona, ön yüzeyindeki bir büst ile tüm bir *tympanona* sahip olan Side’deki tapınağın da Tanrı Men için yapılmış olabileceğini düşündürmüştür⁶. Yarım daire plan tipinin ve batıya yönlendirilişinin de bu görüşü desteklediğini dile getirmiş, bu çevrede Men adının sık kullanıldığına ve sikkelerle betimlemelerine dikkat çekmiştir⁷. Buna rağmen antik Side için yaptığı konum planında tapınağı “P” olarak adlandırmıştır ki, literatüre de böyle geçmiştir. Ancak tapınağın ‘Men’e adanmış olma olasılığı da unutulmamış ve tekrarlanagelmıştır⁸.

P Tapınağı, Lanckoroński ekibi tarafından keşfedilişinden 57 yıl sonra, ilk olarak 1947 yılında A. M. Mansel yönetimindeki arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Mansel’in çalışmaları tapınağın üzerine kurulduğu podyumun ve podyum üzerindeki *cellaya* olan anıtsal giriş yapısının bulunduğu platformun ortaya çıkarılmasına yoğunlaşmıştır. 1951 yılı yayınında yer alan ve Merey tarafından yapılmış olan ilk rölevé ve restitüsyon denemesi şematik üst kat planları ve podyumun bir yan görünüşüyle sınırlıdır. Bu çizimde anıtın şimdiki mevcut yapısında bile var olan bazı detaylar eksik kalmıştır⁹. Mansel tarafından yayınlanan bu çalışma, hem daha sonra Mansel’in yaptığı yayınların, hem de diğer araştırmacıların temel kaynağı olmuştur¹⁰.

Mansel ilk yayınlarında tapınağın Tanrı Men’e ait olma konusunu oldukça temkinli bir dille “olabilir”, “belki” ya da bir soru işareti eşliğinde belirtirken¹¹, son yayınında daha kesin bir dille savunmuştur: Side’de bulunmuş olan bir Gallienus sikkesi üzerinde yer alan üç tapınaktan ortada yer alanın içindeki iki figürün ortasındaki atının büyük bir ihtimalle Men olduğunu, bundan dolayı P Tapınağı’nın da büyük bir olasılıkla Men’e ait olduğunu ileri sürmüştür¹². Fakat

⁴ Anıtın batıdaki ana merdivenin artık yerinde olmayan ilk (0,58 m.) ve son (0,45 m.) basamaklarının ölçüleri, giriş alanının derinliği (4,14 m.), *cella* kapısının yanında gördüğü sütun altlığı, kapı lentosunun bezemelerinin tanımlaması Petersen’den öğrenilen detaylardır.

⁵ Petersen’in, Lanckoroński 1890, 132’de tanımladığı *tympanon* Kremna’dakidir, Side’deki P Tapınağı’na ait olan değildir. Petersen o tanımında figürün cinsiyetinden de emin değildir ve ‘adam’ kelimesinin yanına bir soru işareti koymuştur. Side’deki *tympanonu* ise ‘ortasında insan başı olan’ şeklinde vurgulamaktadır. Mansel’in her iki *tympanonda* da varlığını ileri sürdüğü ‘konik serpuşlu birer insan büstü’ tanımlaması (Mansel v.d. 1951, 24) ve yapıda bu tanıma uyan bir betimleme olmaması onun, Petersen’in tanımlamasını Side P Tapınağı’ndaki *tympanon*muş gibi algılamış olabileceğini düşündürmektedir. Mansel yayınlarında ‘alınlıktaki bir büstten dolayı tapınağın Men’e ait olduğunun iddia edildiği’ni bildirmekte, dolaylı olarak Lanckoroński’ye atıf yapmaktadır (Mansel 1963, 89; Mansel 1978, 140).

⁶ Lanckoroński 1890, 132.

⁷ Lanckoroński 1890, 131.

⁸ Halk arasında da ‘Men Tapınağı’ olarak adlandırılmaktadır.

⁹ Merey’in çizdiği plan ve görünüş, bunları temel alacak çalışmaları olanaksız kılacak kadar şematiktir, bazı önemli ölçüm ve anlatım hatalarına sahiptir. Mansel v.d. 1951, 22-24, Lev. VIII. Podyumun önündeki giriş yapısının bulunduğu platformun güney görünüşünün çizimi ters çevrilerek, tapınağın kuzey görünüşünde kullanılmış ve üzerine *cellanın* kuzeybatı köşesindeki ‘iyi’ korunmuş üst kat duvar blokları ve kaplamaları çizilmiştir. İki cephenin iyi korunmuş ya da daha iyi görünen kısımlarının tek çizimde bir araya getirilmiş olması karışıklığa yol açmaktadır ve şaşırtıcıdır. Ayrıca platformun *orthostat* yanaklarının üzerindeki profil taşı dizisi eksiktir ve *cellanın* kuzeybatı köşesinde ilk sıranın 96 cm. yüksekliğindeki dikey kaplamasını, yak. 30 cm. yüksekliğinde yatay bir taş dizisinin izlemiştir olduğunun delilleri bugün bile mevcuttur, ancak o zamanki çizimde dikkate alınmamıştır.

¹⁰ Mansel v.d. 1951, 22-24, Lev. VIII; Mansel 1958, 40-41; Mansel 1963, 86-90, Res. 67-69; Mansel 1965, 906; Mansel 1978, 135-142.

¹¹ Mansel v.d. 1951, 22-24; Mansel 1958, 41, dn. 11; Mansel 1963, 90; Mansel 1965, 906.

¹² Mansel 1978, 140-142. 1978 yayınında genel olarak, daha önceki yayınlarına nazaran tanımlamalarda daha kesin ve net dilli bir tarz dikkati çekmektedir. Örneğin merdiven basamaklarının neye göre hesaplandığı da ilk defa bu

Mansel'in oldukça detaylı tanımlamaları söz konusu sikke üzerindeki betimlemeyle ilgilidir, bu betimlemedeki figürün yapıya ait *tympanon* üzerindeki kabartma ile özdeş olup olmadığının kontrolü¹³, ya da sikke üzerindeki üçüncü tapınağın neden P Tapınağı olması gerektiğinin tartışması yapılmamıştır. İlginç olan Mansel'in 1958 yayınında Lanckoroński'nin tapınağı bir *tympanon* üzerindeki büstten dolayı Men'e ithaf etmeye meyilli olduğunu fakat, Drexler ve Lesky'nin itirazlarını dile getirerek, "bu iddianın çok da emin olmadığı"nı da belirtmiş olmasıdır¹⁴. Mansel *cellanın* önünde yer alan anıtsal girişin mimarisi ile ilgili olarak, ön sırada her iki yanda ikişer sütun olmak üzere dört sütunu olduğunu ve sütunların arasında kalan yaklaşık 7,00 m'lik açıklığın, yapıya ait tonoz kaset başlangıcı barındıran bir arşivolt parçasına işaret ederek¹⁵, orta kısmın tonoz örtüsüne sahip olabileceğini düşünmüş ve 'Suriye tipi kemer' benzetmesi yapmıştır¹⁶. Nitekim 1965 yılı yayınında, 'bulunan bir çok mimari parçaya rağmen yapının mimarisinin itiraz götürmeyecek şekilde belirlenemediğini' dile getirmiştir¹⁷. Mansel tapınağı M.S. 2. yy.'ın 2. yarısına¹⁸, daha sonraları M.S. 2. yy.'ın sonuna, 3. yy.'ın başına tarihlemiştir¹⁹.

P Tapınağı, Mansel'in tarihleme ve Men'e adanmış olduğuna ilişkin verilerine bağlı kalınarak Mellink²⁰, Atvur - Atvur²¹, Akurgal²², Wagner²³, Dörtlük²⁴, Klose²⁵ gibi bir çok yazarın yayınına konu olmuştur. Bean²⁶ ve Martini²⁷ bu ithafın yanına birer soru işareti koymuşlardır. Ward-Perkins²⁸ yayınlarında herhangi bir işlev yorumu yapmaksızın '3. yy.'a ait apsidal bir tapınak' olarak bahsetmiştir. Machatschek - Schwarz çalışmalarında Side 'Men Tapınağı'nı, Selge'deki 'küçük' yarım daire bir tapınağa karşılaştırma örneği olarak anmışlardır²⁹. Tapınak çevresinde bulunan heykeltraşlık eserleri İnan³⁰, İnan - Rosenbaum³¹ yayınlarında değerlendirilmiştir.

yayında 'basamakların harçta bıraktığı izlerden' olarak netlik kazanmıştır (bk.: a.dn. 73). Aynı durum *tympanon*ların ve üzerlerindeki büstün adedi (bk.: a.dn. 94), kırık alınlık parçalarının tanımlamaları için de geçerlidir (bk.: a.dn. 92). Mansel'in ölüm tarihinin 1975 yılı olduğu göz önünde bulundurulursa, acaba metin üzerinde onun ölümünden sonra çalışılmış olunabilir mi, sorusunu akla getirmekle beraber, kesin bir sav öne sürülemez.

¹³ Yerinde yapılan incelemelerle *tympanon* üzerindeki kabartmanın "konik serpuşlu bir adam" figürü olduğu görüşlerinin doğru olmadığı tespit edilmiştir (bk. Res. 18-19).

¹⁴ Mansel 1958, 41 dn. 11; Lanckoroński 1890, 131; Drexler 1897, 2720; Lesky 1931, 692.

¹⁵ Yapılan ölçümler ve matematik hesaplar, söz konusu arşivoltun çapının 190 cm. olduğunu göstermiştir.

¹⁶ Mansel 1958, 41; Mansel 1963, 86; Mansel 1965, 906; Mansel 1978, 138.

¹⁷ Mansel 1965, 906.

¹⁸ Mansel v.d. 1951, 24.

¹⁹ Mansel 1958, 41; Mansel 1963, 89; Mansel 1965, 906; Mansel 1978, 140.

²⁰ Mellink 1955, 237.

²¹ Atvur - Atvur 1986, 27.

²² Akurgal 1986, 364.

²³ Wagner 1988, 195.

²⁴ Dörtlük 1991, 162.

²⁵ Klose 1999, 615.

²⁶ Bean 1968, 95 Res. 15 ve Bean 1970, 87-88 Res. 16'da Men tanımlamasına bir soru işareti konulmuştur. Bean tapınağa doğudan girilmesini Olympos'ta oturan baş tanılardan birine adanmış olamayacağı şeklinde yorumlamış, buradaki yapının tapınak olduğunun ve Men'e ithaf edildiğinin ileri sürüldüğünü belirtmiştir; Bean 1976, 836'da çok fazla belge olmaksızın Men'e ait olduğunun söylendiğini belirtmiştir

²⁷ Martini 2001, 518.

²⁸ Ward-Perkins 1978, 408 Res. 155c; Ward-Perkins 1990, 300 Res. 195c.

²⁹ Machatschek - Schwarz 1981, 72, dn. 488-489.

³⁰ İnan 1951, 27-34 (Türkçe), 37-43 (Almanca) no. 1-24; İnan 1965, 25-26, (Türkçe), 73 (Almanca) no. 17; İnan 1975, 183, no. 128; 191-192, no. 160-162, 165; 213, no. 255; 223-224, no. 301, 305-306; 226, no. 317; 237, no. 367.

³¹ İnan - Rosenbaum 1966, 193-194, no. 267.

Bu yayınlar dışında tapınağa, Tanrı Men'e ithâfı konusuna eleştirel birer yaklaşımla Drexler³², Lesky³³, Nollé³⁴, Alanyalı³⁵, Büyükgün³⁶, seçilmiş bazı mimari blokların bezemelelerini karşılaştırmak amacıyla Anabolu³⁷, Wegner³⁸, Başaran³⁹, Vandeput⁴⁰, Türkmen⁴¹, Baldıran - Gider⁴², Suriye tipi kemer bağlamında Raming⁴³, korunma durumuyla ilgili olarak Kaderli⁴⁴, plan tipinden dolayı da Karademir⁴⁵ çalışmalarında değinmişlerdir. "Anadolu'da yuvarlak plan tipli tapınaklar" konusunda araştırma yapan Karademir, çalışmasında sadece P Tapınağı'nı yerleştirdiği "Yarı Dairesel Planlı Bir Tapınak, Side Men Tapınağı" şeklinde ayrı bir sınıflama yapma gereği duyarken Pohl, "*Kaiserzeitliche Tempeln in Kleinasien*" (Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları) adlı çalışmasının giriş bölümünde Side P Tapınağı'nı, Vitruvius'un tanımladığı "düzenli, klasik prensipli tipler"e uymadığı için değerlendirme dışı bıraktığını belirtmiştir⁴⁶.

Gliwitzky 2010 yılındaki "*Späte Blüte in Side und Perge. Die pamphyliische Bauornamentik des 3. Jabrhunderts n. Chr.*" (Side ve Perge'de Geç Dönem Gelişmeleri. M.S. 3. yy.'ın Pamphylia mimari süslemesi) adlı 2004-2005 yıllarındaki doktora çalışmasına dayanan yayınının resimler ve restitüsyon denemesi hariç, yaklaşık 10 sayfasını oldukça detaylı bir değerlendirmeye P Tapınağı'na ayırmıştır⁴⁷. Kendisinin de diğerleri gibi Mansel'in verilerine bağımlı kaldığını ve bu verilerin ise hatalı ve eksik olduğunu belirtmişse de⁴⁸, restitüsyon önerisine varan yorumlar yapmıştır: Mansel yayınındaki merdivenlerle ilgili metin ile restitüsyon arasındaki çelişkiyi tespit etmiş, fakat restitüsyon önerisinde merdivenin konumlandırılmasını ve basamak hesaplarını yine Mansel varsayımlarından ve ölçülerinden yola çıkarak yapmıştır⁴⁹. Mansel restitüsyonundaki anıtsal giriş yapısının sütun sayısındaki yetersizliğe değinmiş ve restitüsyon önerisinde ön sırada (!) ikili gruplar halindeki dört sütunla aynı hizada olmak üzere ortalarında iki adet sütun daha bulunması gerektiğini savunmuştur⁵⁰. Giriş elemanının tonozlu bir yapıya sahip

³² Drexler 1897, 2720.

³³ Lesky 1931, 692.

³⁴ Nollé 1993, 120, 124, dn. 438.

³⁵ Alanyalı 2002, 271; Alanyalı 2011, 81.

³⁶ Büyükgün 2006, 151.

³⁷ Anabolu 1970a, 14, 35, 46-47, 73, 80, 87, Res. 252-257; Anabolu 1970b, 1.

³⁸ Wegner 1989, 161-162; Wegner 1978-80, 101, 106. Wegner bu yayınında tapınak kelimesinin yanına bir soru işareti ilaştırmıştır.

³⁹ Başaran 1995, 91, 185, no. 81.

⁴⁰ Vandeput 1997, 40, 114-115, Lev. 118.3.

⁴¹ Türkmen 2007, 44- 45, Lev. 25.1-2.

⁴² Baldıran - Gider 2008, 119.

⁴³ Raming 1999, 60-61. Raming "Bogen und Gebälk. Untersuchungen zum syrischen Bogen und verwandten Erscheinungsformen in der antiken Architektur" (Kemer ve Saçaklık: Antik mimaride Suriye tipi kemer ve benzer çözümlerin incelenmesi) adlı doktora çalışmasında P Tapınağı kalıntılarını, 'kötü olan korunma veya yetersiz olan yayınlanma durumundan dolayı, net ve kesinleştirilmiş bir yorumu genellikle mümkün olmayan örnekler' arasında saymıştır (Raming 1999, 54). Yapı alanındaki tonoz kaset başlangıcı barındıran arşivolt parçasını betimleyerek Mansel'in, giriş elemanının orta bölümünün tonozla örtülmüş olabileceğini düşünmüş olduğunu, ayrıca alınlık köşelerinin varlığına dikkat çektiğini belirtmiştir (Raming 1999, 61).

⁴⁴ Kaderli 2009, 61-62.

⁴⁵ Karademir 2009, 28.

⁴⁶ Pohl 2002, 2.

⁴⁷ Gliwitzky 2010, 174-184, Res. 308-321, Plan. 33.

⁴⁸ Gliwitzky 2010, 175-176.

⁴⁹ Gliwitzky 2010, 175, dn. 13, Plan 33.

⁵⁰ Gliwitzky 2010, 176-177, Plan 33.

olmasının, yapı alanında kendisinin göremediği tonoz kaset başlangıcı barındıran arşivolt parçasına da değinerek, 'araştırmaların bu aşamasında' kesin olmadığı görüşünü dile getirmiştir. Ayrıca yerinde kontrolleri sırasında bulamadığı iki adet *tympanon*⁵¹ batı cephesinin dekore edilmesi ve nişler oluşturulması amacıyla *cella* duvarında, giriş kapısının iki yanında, ya da *ae-dicula*⁵² olarak tali merdivenler üzerinde yer almış olabileceğini düşünmüştür⁵³. Gliwitzky'nin çalışması, bezemelerin karşılaştırılması ve tarihleme konularında çok titiz ve detaylıdır, fakat restitüsyonla ilgili önerilerini kendi yaptığı ölçüm ve incelemelere dayandırmadığından ve yerinde bulunan bazı önemli yapı elemanlarını gözden kaçırdığından dolayı, ne yazık ki restitüsyonda hataya düşebilmiştir. Ona göre, daha önceki araştırmacılar betimlemelerinde *tympanon* üzerinde bulunan rölyefteki hilâlin eksikliği belirtmemiş olsalardı, tapınağın plan tipine ve yarı döndürülmüş yönlendirilmesine bakılarak, Tanrı Men'e ithâfi desteklemek olasıdır⁵⁴. Gliwitzky P Tapınağı'nı, "yanlışlıkla 3. yy.'a tarihlenmiş yapılar" başlığı altında incelemiş ve Geç Antoninler Dönemi'ne, M.S. 170-180 yılları arasına tarihlemiştir⁵⁵.

Araştırma gerekçesi ve kapsamı

Keşfedilişinden bu yana 120 yıldan daha fazla bir zaman geçmesine rağmen P Tapınağı ile ilgili sistemli bir araştırma, belgeleme ya da yayın bulunmamaktadır. Meray'ın 1947-1948 yılında çizdiği plan ve görünüş bugüne kadar var olan son belgelemelerdir, ki bu da üzerinde detaylı bir araştırma yapamayacak kadar şematik olup, önemli ölçüm ve anlatım hatalarına sahiptir. Araştırmacıların ortak görüşü Mansel verilerinin yetersizliği ve sunumunun eksikliğidir⁵⁶.

Tapınak genellikle yapıyı doğrudan ele almayan, araştırmacıların seçilmiş bazı mimari blokları ve bezemeleri tanımlamalarından ibaret, çizim yoluyla desteklenmeyen çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalar, zaten amaçları dışında olan, tapınağın mimarisi konusunda bir fikir vermekten uzaktırlar. Gliwitzky'nin, Mansel restitüsyonundan 60 yıl sonra farklı bir restitüsyon denemesi bile, konunun kapanmadığını ve çelişkiler olduğunu çok net ortaya koymaktadır, bu da yapının yerinde araştırılmasını zorunlu kılmıştır.

Tarihi yapı araştırmasında bilgi kaynağı olarak doğrudan binanın kendisine başvurulması gerektiği⁵⁷ ilkesi doğrultusunda, yerinde yapılan yeni araştırmaların amacı, ilk planda tapınağın kalıntılarının bilimsel araştırmalar için gerekli temeli oluşturmaya yönelik olarak, jeodezik ölçümler, hassas çizimler ve fotoğraflar yoluyla olabildiğince detaylı bir şekilde belgelenmesi olmuştur. Yerinde belgelemelerin bir diğer amacı da bilimsel açıdan kontrol edilebilir ve

⁵¹ 2013 yılında yapı alanında biri kırık, biri bütün iki adet *tympanon* ve bir de üçgen bir duvarın sol köşesine ait olması gereken düz satırlı üçgen bir blok (alınlık parçası) tespit edilmiştir, bunlar *cella*nın cephe duvarının üst kısmına ait olabilir.

⁵² Duvar önüne yerleştirilmiş bir nişi çevreleyen sütunların taşıdığı, üçgen alınlıklı mimari bir eleman.

⁵³ Gliwitzky 2010, 178-179, dn. 45. Bu yapı elemanının *cella*nın cephe duvarının iki yanında yer alabileceği önerisi Mansel 1978, 139'da dile getirilmiştir. Fakat *tympanon*un yapısı, bezemelerinin düzenlenme tarzı üç yanı serbest olması gereken bir konumlandırmayı gerektirmektedir. Başka bir deyişle bu yapı elemanı duvara oturtulacak tarzda değildir. Cephenin hemen önünde yer alması durumunda da üzerine oturtulacağı sütunlara gerek duyulurdu ve bu sütunlar da hemen *cella* duvarına bitişik olan tali merdivene ulaşımı engellerdi. *Tympanon*ların simetrik olan biçimlendirilişi, Gliwitzky'nin önerdiği gibi *cella* cephesine dik konumda olmak üzere, batı cephesine bitişik olan tali merdivenlerin üzerinde yer almalarına da olanak sağlamaz.

⁵⁴ Gliwitzky 2010, 181.

⁵⁵ Gliwitzky 2010, 184.

⁵⁶ Raming 1999, 60; Gliwitzky 2010, 175-176.

⁵⁷ Schirmer 1995, 1-2.

anlaşılabilir sonuçlara ulaşmaktır⁵⁸. Araştırılan tarihi bir yapının restitüsyonunu yapmak ta yapı araştırmanın görevleri arasında⁵⁹, olduğundan yerinde bulguları temel alan, taşın özüne uygun bir restitüsyonun geliştirilmesi, varılmak istenen ana hedefi oluşturmaktadır. Rölöve, yapıyla ilgili geometrik veriler elde etmenin ötesinde bilginin giderek yoğunlaştığı bir 'kavrama süreci' olup, yapının doğru anlaşılmasına hizmet etmektedir. Daha sonra başka araştırmacıların da bu belgelerden yola çıkarak yorumlar yapmalarına temel oluşturabilmesi için, rölöveler (Res. 5-10) ile yorumun katıldığı yapı evrelerine ait çizimler (Res. 11-12) birbirinden ayrı olarak ele alınmışlardır.

P Tapınağı'nda çizim yoluyla belgeleme metodu olarak bilgisayar destekli bir rölöveye başvurulmuştur: Bu amaçla önce, harita mühendisi uzmanlarla birlikte tapınağın *in situ* kısımlarının üç boyutlu jeodezik ölçümleri yapılmıştır. Yapının dübel, kenet vb. teknik bağlantılarının ve düzgün işlenmiş taş yüzeylerinin bulunduğu kısımlarda, ölçümleri temel alan, standart bir anlatım tekniğine dayalı ve taşın deformasyonuna uygun rölöveleri 1:10 ölçeğinde, duvar yapısında teknik bağlantıların söz konusu olmadığı alt katta ise 1:20 ölçeğinde olmak üzere elle çizilmiştir. Ayrıca, bağlamından kopmuş yapı elemanlarının teknik detaylarını ve bezemelerini, malzeme özelliklerini, taşıdığı izleri gibi mimari araştırma için gerekli olabilecek tüm verileri içeren, taşların yıpranmasını ve deformasyonunu dikkate alan 1:10 ölçekli taş çizimleriyle, fotoğraflarla geniş çaplı belgeleme ve değerlendirme çalışmalarına başvurulmuştur. Elle çizilmiş teknik verileri içeren belgeler daha sonra, CAD çizim programının sağladığı teknik olanaklardan yararlanmak amacıyla taranarak, dijital formatta bilgisayara aktarılmıştır. Restitüsyonun temelini bu hassas rölöve oluşturacaktır. Tavan kasetlerinin sistemi, 1:10 taş çizimlerinin bilgisayar yardımıyla bir araya getirilmesi yoluyla araştırılmıştır (Res. 27).

Tapınağın *in situ* kısımlarının genel tanıtımı

Podyum üzerine yerleştirilmiş tapınağın yarım daireden biraz daha büyük olan plan şeması günümüzde üstten bakıldığında, en alt taş dizileri mevcut olan *cella* duvarının kalıntılarından, çıplak gözle bile algılanabilmektedir. *Cella*, 16,80 m. uzunluğunda doğrusal bir giriş cephesine ve yarı çapının en geniş yerinde 11,15 m. derinliğe sahiptir⁶⁰. Yarım dairenin uçları birbirine paralel olmak üzere uzatılarak yarım daireden daha büyük olan bir plan şeması elde edilmiştir. Tapınağın üzerine kurulduğu 231 cm.⁶¹ yüksekliğindeki podyum, içinde tonoz örtülü odalar barındırmaktadır. *Cella*'nın önündeki dikdörtgen platformu yanlardan sınırlayan *orthostat* kaplamalar arasında kalan 12,38 m.⁶² genişliğinde ve yaklaşık 5,20 m.⁶³ derinliğindeki bir alanda hem podyum yüksekliğindeki giriş platformunun, hem de merdivenlerin alt yapısını oluşturan dolgu hâlâ mevcuttur. Dolgulardan ve platformu sınırlayan *orthostat*ların düzenlenme

⁵⁸ Mader 2005, 8.

⁵⁹ Müller 1989, 21.

⁶⁰ Her iki yönde de duvarların dışından itibaren ölçülmüş olan, dolayısıyla duvar kalınlığını içinde barındıran ölçülerdir. İlk defa Mansel v.d. 1951, 22'de anılan ve bunu izleyen Mansel, 1956, 41; Mansel 1963, 86; Mansel 1965, 905 ve Mansel 1978, 135 yayınlarında tekrarlanan, *cella*'nın 'çapı'nın 8,60 m. olduğu verisi, *cella*'nın 16,80 m. olan batı duvarı ile de örtüşmediği ve çok bariz bir fark olduğu için, 'yarıçapı' olarak düzeltilmelidir.

⁶¹ Bk.: a.dn. 74.

⁶² Bu ölçüye iki yanındaki *orthostat* kaplamalarının kalınlıkları (her iki yanda da 22 cm. + 7 cm. = 29 cm.) ve üzerinde taşıdığı profili dahil değildir. Mansel'in batıdaki ana merdivenin genişliğinin 14.00 m. olduğu verisi gerçekleri yansıtmamaktadır (Mansel v.d. 1951, 23, Lev. VIII) (ayrıca bk.: a.dn. 78). Ayrıca Mansel 1978, 135 yayınında da giriş yapısının uzunluğu 13,00 m. olarak verilmektedir.

⁶³ Bu ölçü Lanckoroński 1890, 131'de 4,14 m.; Mansel v.d. 1951, 22 ve Mansel 1978, 135'de 5,75 m. olarak verilmektedir.

tarzından, batı cephesindeki ana merdivene ek olarak, *cella* ile önündeki dikdörtgen platformun kesiştiği her iki köşede yaklaşık 2 m. genişliğinde birer tali merdivenin alt yapısı tespit edilebilmektedir. Güneybatı köşesindeki tali merdivenin basamaklarının yan yüzlerinin, bitişiğindeki podyumun *orthostat* kaplamalarına bıraktığı aşındırma izleri günümüzde bile çok net görülmektedir⁶⁴ (Res. 13-14).

Cellanın önündeki platformun ön saflarında dolgu malzemesinin içinde, bir zamanlar cephenin ön sırasındaki sütunların temelini oluşturduğu anlaşılan, üç adet dikdörtgen konglomera bloğu (yak. 100/120/53-68 cm. boyutlarında) *in situ* konumundadır. Bu blokların bir dördüncüsü devrilmiş haliyle, dolguda bıraktığı boşluğun, bir kaç metre ilerisinde bulunmaktadır. Öndeki ikili gruplar olarak yerleştirilmiş konglomera bloklarına paralel olarak, *cella* duvarı yönünde geri çekilmiş olan, kesintisiz bir 'konglomera blokları dizisi' anıtsal giriş yapısının orijiniinde ikinci bir sütun sırasına daha sahip olduğuna işaret etmektedir.

Cellanın batı duvarının ortasında yer alan giriş kapısının mermer eşik bloğu halen *in situ* konumundadır. Eşik aynı zamanda, direkt altında bulunan, alt katın orta mekânının havalandırma 'boşluğuna' da giriş görevi gördüğünden, üstüne devrilen taşların ağırlığıyla boşluğa denk gelen yerinden kırılmıştır (Res. 5).

Podyumun⁶⁵, dışardan herhangi bir girişi olmayan ve günümüzde tonozların kısmen çökmüş olmasından dolayı üstten ulaşılabilinen alt katı, ana hatlarıyla kavranabilmesini sağlayacak biçimde, iyi korunmuş olarak günümüze kadar gelebilmiştir⁶⁶. Burada, yarım daire planın ortasına yerleştirilmiş olan 7,80 m. uzunluğu ve 2,98 m. genişliğinde dikdörtgen planlı bir orta mekân ve iki yanında da 0,90 m.'lik bölme duvarından itibaren, dış duvarın dairesel yapısının geri kalan kısmının elverdiği, neredeyse birer üçgen plan şemasına sahip, (tabanı 3,50 m., dik kenarı 7,44 m.) simetrik diğer iki mekânla birlikte toplam üç mekânlı bir yapılanma bulunmaktadır (Res. 6). Ortadaki mekânı, duvarlarından karşılıklı olarak aynı yükseklikte başlayan, statik yükü iki duvara eşit olarak aktaran bir beşik tonoz örtmektedir. Üçgen planlı yan odalardaki yarım tonozların tepe noktaları her iki odada da, orta mekânın yan duvarlarına oturmaktadır (Res. 8). Böylece yan odalarda tonozların yükleri 2,50 m. kalınlığındaki dış duvara aktarılmıştır. Güneydeki odanın tonoz örtüsünde, normalde uzun yönde ve aynı doğrultuda dizilmiş kemer taşlarını kesintiye uğratarak yön değiştirmiş, 90°'lik açıyla dik olarak yerleştirilmiş şekilde farklılık gösteren, 34/34 cm. genişliğinde, sonradan örülerek kapatılmış olabilecek bir açıklık tespit edilmiştir. Bu kısmı kapatan taşlardan birisi mermer, profilli ve kırık bir devşirmedir. Söz konusu 'dolgu' taşları, tonozun normal yüzeyine göre bir kaç cm. daha derindedirler. Simetriği olan diğer odada ise, yanyana iki kemer taşına oyulmuş 13-16 cm. çapında, tonoz örtüsü kalınlığında yuvarlağımsı bir 'deliğin' sonradan sadece tepesinin traverten bir moloz taş ile kapatılmış olduğu tespit edilmiştir⁶⁷ (plandaki konumları için bk.: Res. 6).

⁶⁴ Simetrik olarak bu kısma denk düşen kuzeybatı köşesi henüz toprak altındadır.

⁶⁵ Pohl 2002, 183'de Roma İmparatorluk Çağı tapınaklarında en tanınmış ve en sık kullanılan elementin İtalyan tapınaklarından alınan podyum olduğunu belirtmektedir; Boëthius'a göre de podyum ve önünde yer alan geniş merdiven Etrusk tapınaklarının tipik bir özelliğidir (Boëthius 1978, 42). Podyumlar genelde masif bir alt yapı oluşturmalarına rağmen, P Tapınağı'nın podyumu, içinde mekânlar barındırmaktadır.

⁶⁶ Alt katın odaları toprak ve yığıntı malzeme ile dolu olmasına rağmen mekânların sınırlarını tespit etmek olanaklıdır. Döşeme seviyesinin sokak seviyesinden daha derinde olduğu tespit edilmiştir, yüksekliğe ilişkin hassas ölçümler ancak bu alanın arkeolojik kazısı yapıldıktan sonra elde edilebilecektir.

⁶⁷ Bu odada bol miktarda seramik kırığı bulunmaktadır, simetriği olan diğer odada yüzeyde birkaç parça (kesilmiş) sığır kemiğine rastlanmıştır.

Alt katın 2,50 m. kalınlığındaki, çoğunluğu traverten olan taşıyıcı masif duvarı dış tarafında *euthenterie*⁶⁸ üzerinde oturan zengin alt ve üst profillerle vurgulanmış yöresel kumtaşından yapılmış *orthostat* bloklarla kaplanmıştır⁶⁹ (Res. 2-3, 6-7, 8-10). *Orthostat*ın, yağmur sularını bir an önce uzaklaştırmak amacıyla 'burun gibi' çıkıntılı ve çentikli olan üst profili yak. 29 cm. yüksekliğe sahiptir. Bu blokların üzerinde, profilden itibaren 50 cm. geri çekilmiş olarak, 28 cm. yüksekliğinde ve basamak tarzındaki bir blok dizisi *cella*nın yükselen duvarına kaide oluşturmaktadır. *Cella*nın giriş cephesinin bir bölümü ile kuzey ve güney köşelerinde, taşıyıcı çekirdeği oluşturan traverten bloklardan günümüzde ikişer dizi mevcuttur. Kuzey köşesindeki kalıntılar, taşıyıcı çekirdeğin, alt katta olduğu gibi, dıştan kumtaşı *orthostat* tarzında bloklarla kaplanmış olduğunu göstermektedir (Res. 4). Halen *in situ* konumunda olan ilk kaplama dizisi 96 cm. yüksekliğe sahiptir, üstteki bunu izleyen kaplama bloğu artık yerinde değildir. Ancak taşıyıcı traverten iç çekirdeğe, kaplama ile statik açıdan bütünleştirilmesini sağlamak amacıyla, (30 cm. yüksekliğinde ve tüm derinliği yak. 65 cm.) yatay bir bloğun yeri hazırlanmıştır⁷⁰. Dış yüzeyin kaplama bloklarının *in situ* kalıntılarından ve en alt taş dizisine bıraktıkları aşınma izlerinden, 70 cm. genişliğinde bir pilasterin, her 185 cm.'de bir 15 cm. öne çıkarılarak, *cella*nın yuvarlak cephesinin ritmik olarak çevrelendiği saptanabilmektedir.

Tapınağın mimarisine ilişkin saptamalar

*Cella*nın batı duvarının ortasındaki *in situ* konumunda olan giriş kapısının dışta 272 cm., içte 278,5 cm. uzunluğundaki mermer eşik bloğunun üst yüzeyindeki aşınma izlerinden, kapının genişliğinin 196 cm. olduğu tespit edilmiştir⁷¹ (Res. 5). Eşiğin hemen önünde, yıkıldığı haliyle duran 253 cm. uzunluğunda 69,8 cm. yüksekliğinde bir kapı lentosu bulunmaktadır⁷². Tümüyle korunmuş olan kapı lentosu her iki ucunda sövelerin yerleştirilebileceği, 31 cm. genişliğinde ve 45° eğimle kesilmiş nişlere sahiptir. Lentonun her iki ucundaki söve nişlerinin arasında kalan 191 cm. ölçüsü kapının üst açıklığını göstermektedir. Eşikten ve kapı lentosundan edinilen bu ölçüler (191 cm. üst ve 196 cm. alt genişlik) kapının her iki yanında yer alan sövelerin eşikten itibaren lentoya kadar dik açılı olmayıp kapı açıklığı yönünde yukarı doğru daralan bir görünü-şe olanak sağlamış olduklarını göstermektedir. Kapının yüksekliğini, artık günümüze tümüyle gelememiş olan söveleri üzerinden hesaplamak mümkün değildir. Ancak, kapıya ait lentonun büyük boyutlu arşitrav-frizlerle aynı yüksekliğe sahip olması, her iki elemanın cephede aynı

⁶⁸ Tapınağın *stylobat*nın oturduğu temelın son taşıdır ve genelde dıştan görünmek zorunda değildir. Fakat burada özel bir detay geliştirilerek 25 cm. yüksekliğinde görünen bir kaide oluşturulmuştur.

⁶⁹ Lanckoroński 1890, 131; Mansel v.d. 1951, 22; Mansel 1958, 41; Mansel 1963, 86; Mansel 1978, 137 ve son olarak Gliwitzky 2010, 174-175, podyumun *orthostat* kaplamalarının 'traverten' olduğunu bildirmişlerdir. Bu verinin traverten farklı bir malzeme olan yöresel 'kumtaşı' olarak düzeltilmesi gerekmektedir. Zira homojen ve gri renkli bir görünüme sahip olan kaplama taşlarının kırık yüzeylerinde yapılan incelemelerde, taşın bileşeninin homojen, ince grenli, gri renkli kum olduğu ve travertende olan kireç bileşenini bulundurmadığı görülmüştür. Kumtaşı, travertene göre daha kolay kırılan bir taş cinsidir, dolayısıyla travertenden daha kolay işlenebilir. Planda yuvarlak kesimli blokların üretiminin bu malzemeyle daha kolay olması, podyumun kaplamasında kumtaşının tercih edilmesinin nedenlerinden biri olmuş olabilir.

⁷⁰ Araştırmaların ilerleyen aşamalarında *pseudoisodom* duvar yapısına işaret eden bu detaydan elde edilecek yükseklik ölçüleri ile giriş yapısının mimari elemanlarının yükseklik ölçüleri birbiriyle karşılaştırılacaktır.

⁷¹ Mansel v.d. 1951, 22'de giriş kapısının genişliğini *in situ* eşikten hareketle 203 cm. olarak vermektedir. Yerinde ölçümlerde farklı sonuç elde edilmiştir.

⁷² Lanckoroński 1890, 131-132'de 255 cm. uzunluğunda ve 70 cm. yüksekliğindeki kapı lentosunu betimler. Ona göre üç *facialı* olan lentonun günümüzde iki *fasciası* kesin tespit edilebilmektedir, üçüncüsü belki kırık olduğundan, net olarak tespit edilememektedir; Gliwitzky (2010, 175 dn. 12) kapı lentosunu göremediğini bildirmektedir; 2013 yılında yerinde araştırmalarımız sırasında söz konusu kapı lentosu *in situ* kapı eşiğinin hemen önünde ön yüzü alta denk gelecek şekilde, yıkılmış haliyle tespit edilmiştir.

yükseklikte yer almış olduklarını düşündürmektedir. Buna göre kapı yüksekliği (ya da en azından çerçevesi) giriş yapısının tüm alt katının yüksekliğini kapsayacak boyutta olmalıdır.

Tapınağın giriş cephesindeki tali merdivenlerden güney batı köşesindekinde, günümüzde merdiven basamaklarının yerinde olmaması nedeniyle, bitişindeki *orthostat* duvar kaplamalarına bıraktığı aşınma izlerinden, buradaki merdivenin basamak yüksekliğinin 18,5 cm. ve genişliğinin 30,5 cm. olduğu belirlenmiştir⁷³ (Res. 13-14). Basamak sayısına gelince hangi yükseklikten başladığımız ve ulaşmamız gereken seviyenin bilinmesi önemlidir: bu her halikârda podyumun yüksekliği değil, *cella*nın önündeki giriş yapısının taban seviyesidir. Yani Mansel'in merdiven yüksekliğini hesaplamak için de kullandığı 221 cm. podyum yüksekliği verisi⁷⁴, ya da halihazırda bizim ölçtüğümüz 206 cm. (*orthostat*nın üst profilinden alt profilinin bitimine kadar) ya da 231 cm. (*orthostat*nın üst profilinden kaidenin, yani *euthynterie* bloğunun görünen alt sınırına kadar) aşmak durumunda olduğumuz yüksekliği yansıtmaz. Çünkü, giriş platformunun alt yapısının dolgusuyla, bu dolgunun yan sınırlarını oluşturan *orthostat* kaplamaların neredeyse aynı seviyede olan üst profilleri üzerinde en azından taban taşlarının yer almış olduğu hesaba katılmalıdır⁷⁵. Merdivenin yüksekliğini belirlemek için başlangıç ve bitiş seviyesindeki detaylara bakmak gerekir: Podyumun alt sınırında *orthostat*nın ayak profilinin oturduğu *euthynterie* bloğunun üst kısmı 25 cm. yükseklikten sonra alt sınırında genişletilerek 9 cm. öne çıkan ve tekrar, 9-11 cm. arasında değişen yükseklikte profili olan bir detay geliştirildiği görülmektedir. Buna göre *euthynterie* bloğunun 25 cm.'lik yüksekliği, podyumun oturtulduğu 'görünen' bir kaide, 9-11 cm.'lik yüksekliği de görünmeyen, fakat kaidenin sokağın taban taşlarıyla düzgün olarak birleşimini sağlayan bir detay elde etmek için geliştirilmiş olmalıdır (Res. 14). Merdivenin başlangıcını (ya da $\pm 0,00$ cm. kotunu) bu detay vermektedir.

Diğer bir detay *cella* kapısının *in situ* olan eşik bloğunun enine kesitinde görülmektedir: bloğun alt yüzeyine yakın tarafında 5,5 cm. yüksekliğinde bir kademe yapılarak, eşikğin görünen kısmının 32 cm. olması sağlanmıştır. Böylece aynı sırada ve *cella* duvarının da en alt dizisi olan 32 cm. yüksekliğindeki profilli taş dizisine denk getirilmiştir. Bu detay, profilin alt sınırının, cephenin görünen yüzeyinin alt sınırı olarak kabul edilmesi gerektiğini göstermektedir. Profilli taşların alt sınırı (= eşikğin önden görünen kısmının alt sınırı) ile *euthynterienin* 25 cm.'lik yüksekliğinin alt sınırı arasındaki 259 cm. yükseklik farkının giriş platformunun taban seviyesini, dolayısıyla merdivenin bitiş ve başlangıç noktalarını verdiği kabul edilebilir. Buna göre söz konusu tali merdivenin her biri 18,5 cm. yüksekliğinde olan 14 adet basamağı olmalıdır.

⁷³ Mansel v.d. 1951, 23'te basamak izlerinden ve bu izlerden elde edilen basamak ölçülerinden söz etmektedir (metinde 23 cm. yüksekliğinde, 35 cm. genişliğinde 8 adet basamak olarak sözedilirken, restitüsyonda 9 basamak çizilmiştir). Metinde basamakların *orthostat* kaplaması üzerinde bıraktığı aşındırma izlerini mi, yoksa basamakların harçta bıraktığı izleri mi kastediliyor pek açık değildir. İlki kastediliyorsa, bir yanlışlık olsa gerek çünkü ölçümlememiz ve tekrar kontrollerimiz 18,5 cm. yükseklik ve 30,5 cm. genişlik vermektedir, bu izlerde 23 cm.'yi ölçmek mümkün değildir. İkincisi kastediliyorsa da harç izlerinin hassas olamayacağını kabul etmemiz gerekir. Nitekim Mansel 1978, 138'de konu daha açık bir şekilde 'harç üzerindeki basamak izleri' olarak dile getirilmiştir; Mansel'in basamak hesaplarına itiraz eden Gliwitzky, onun verisiyle aynı yükseklikte olan fakat 10 adet basamak önermiştir, bk.: Gliwitzky 2010, 175 dn. 13, 177, dn. 30.

⁷⁴ Mansel v.d. 1951, 22; Mansel 1978, 135 yayınlarında tekrarlanan 221 cm. podyum yüksekliği ya da Mansel 1963, 86'da belirtilen 220 cm. podyum yüksekliği ölçüleri yapıda doğrulanamamıştır. 231 cm. podyum yüksekliği = 206 cm. (*orthostat*nın alt profilinin başlangıcından üst profilinin bitimine kadar olan ölçüsü) ve 25 cm. (*euthynterie*nin alt yüzeye yakın olan çıkıntısına kadar olan görünüm yüzeyi ölçülerinin toplamıdır).

⁷⁵ Mansel v.d. 1951, 23'te taban taşlarını dikdörtgen büyük mermer plakalar olarak tanımlamakta ve bazı parçalarının *in situ* konumunda olduğunu bildirmektedir. Günümüzde en ufak bir kalıntısına dahi rastlanamamıştır.

Merdivenin plandaki konumu için, söz konusu olan güneybatı köşesindeki yan merdivenin başlangıç sınırı, Mansel restitüsyonunda olduğu gibi binanın sınırı ile neredeyse aynı hizada kabul edilirse, aşınma izlerine göre ilk ya da ikinci basamağın 111 cm. yüksekliğinde (6. basamağa denk gelmektedir) olması gerekir ki, bu olanaksızdır. Basamakların podyuma dayandığı yerdeki mevcut *orthostat* kaplamalarda bıraktığı aşınma izlerinden en alttakinin merdivenin ilk ya da ikinci basamağına ait olamayacağı Res. 14'de görülmektedir. Lanckoroński ekibinden Petersen öndeki ana merdivenin farklı genişliklere sahip olan en alt ve en üst basamaklarını yerinde görebilmiştir ve 25 cm. yükseklikte olduklarını bildirir⁷⁶. Bu basamakların tali merdivenin basamaklarına göre daha yüksek oluşu, meydana karşı oturma tribünleri olarak kullanılmalarından kaynaklanmış olabilir. Yan taraflardaki daha rahat çıkışa elverecek tali merdivenler de bu nedenle tasarlanmış olabilir.

Cellanın giriş cephesine içerden baktığımızda, kapının sağ tarafındaki taşıyıcı çekirdeği oluşturan iki dizi *in situ* traverten bloktan üst dizinin alt kenarına yakın kısmında, içleri mermer parçası ve harçla doldurulmuş iki dübel yuvasının varlığı *cellanın* iç kısmında mermer kaplama olduğunu belgelemektedir⁷⁷. Bu kısımda ve *cellanın* kuzey ve güney köşelerinde henüz *in situ* konumunda olan traverten bloklarının düzgün olmayan yüzeylerinde 3-6 cm. arasında değişen kalınlıklarda içinde bol tuğla kırığı olan harç tabakası tespit edilmiştir. Travertenlerin düzgün olmayan yüzeyleri ve boşlukları tuğla harcı ile düzleştirildikten sonra kaplamalar, dübel ve kenet kullanılarak sabitlenmiştir. *Cellanın* içinde, dış duvarların çeperlerinden daha iç kısımlarda, eşik seviyesini 15 cm.'ye kadar aşan yüksekliklerde tabandan taşan dolgu taşları bu kısımlarda, düşey doğrultuda yapı elemanlarının varlığına, dolayısıyla *celladaki* iç düzenlemelere ilişkin ipucu veren kısıtlı kalıntılardandır. *Cellanın* iç ve dış kaplamalar hariç, 50-58 cm. kalınlığındaki taşıyıcı çekirdek duvarı, üst örtüsünün tonoz, kubbe vb. masif bir örtü ile kapatılmadığını kanıtlamaktadır.

Alt katın dairesel olan dış duvarının kalınlığı genel olarak 2,50 m.'dir. Orta mekânda bu kalınlık, iç tarafta 1,20 m. genişliğinde (tavana olan yüksekliği 2,50 m.) bir platforma yer sunarak 1,30 m. kalınlığa indirgenmiştir. Dairesel dış duvarda 'mazgal' şeklinde nişler bulunmaktadır: Orta mekânın dış duvarında *orthostat* kaplamanın dışına kadar uzanan, 70-2/163/92 cm. ölçülerinde iki adet ve diğer odalarda simetrik olmayan yan yüzlerle, 124-40/263-275/92 cm. ölçülerinde birer adet niş bulunmaktadır. Bu nişlere denk gelen yerlerdeki *orthostat* kaplamalarda geliştirilen özel bir detayla mekânların ince (yak. 2/92 cm. boyutlarında), dikey birer ışık bandı ile aydınlatılmalarının sağlanmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. Orta mekânda dış duvarın önündeki yüksek platformun üzerinde yer alan simetrik iki ışık bandı tam olarak doğuya yönlendirilmiştir (Res. 6, 8, 11). Ayrıca her üç mekânın da batı duvarlarında hemen tonozun altında kalacak şekilde, ortadaki mekânı ortalayan, (yak. 115/50/35 cm. boyutlarında) yan mekânlarda tonoz kemerlerin en yüksek yerinde olmak üzere, (yak. 70/50/35 cm. boyutlarında) birer havalandırma 'penceresi' bulunmaktadır. Duvardaki bu havalandırma 'pencere' ya da 'boşlukları' günümüzde anıtsal giriş yapısının taban taşlarının artık yerinde olmamasından dolayı, dışarıyla doğrudan bağlantılıdır. Tapınağın kullanımda olduğu dönemlerde burada, *cellanın* önündeki giriş alanının taban taşlarının yer aldığı ve ayrıca sütunların taşıdığı kaset tavanla örtülü olduğu düşünülürse, bu açıklıkların ışık almak gibi bir amaca hizmet etmediği kabul edilebilir (Res. 9-10). Alt kattaki mekânların, yukarıda anlatılan ışık bandının yanında, havalandırılmasına

⁷⁶ Lanckoroński 1890, 131.

⁷⁷ Mansel'in *cellanın* iç kısmının mermer kaplaması olduğu varsayımı bu belgelerle doğrulanmıştır (Mansel v.d. 1951, 22; Mansel 1963, 86; Mansel 1978, 135). Buna karşın Gliwitzky'nin yapıda mermer kaplamaya ilişkin herhangi bir delil olmadığı kuşkusuna da gerek kalmamıştır (Gliwitzky 2010, 176 dn. 25).

da çaba gösterilmesi, kendi aralarında kapılarla bağlantısı kurulmuş olan bu odaların sırf yüksek bir podyum oluşturmaının ötesinde, mekân olarak kullanıldıklarına ilişkin birer delildir. Dış dünya ile dış cephe üzerinden bağlantısı kesin olarak bulunmayan alt katın iki yan odasının sadece tavanlarındaki küçük birer 'delik' aracılığı ile *cella* ile bağlantısı vardır. Bu durumda alt kata ulaşımın, orta mekânın tonozunun günümüzde yıkılmış olan kısmında yer alan, küçük bir açıklığa yerleştirilmiş ahşap bir merdivenle sağlanmış olduğu düşünülebilir. Bu kısımdaki dolgunun temizlenmesi, tabanda konu ile ilgili bulgulara ulaşılmasını sağlayabilir.

Alt katın yapı evreleri

P Tapınağı'nda yapı evrelerini belirleme ancak korunabilmiş olan alt kat için mümkün olabilmektedir. Yapı evreleri planı, aynı zamanda tapınağın yapı tarihini anlatan bir plandır. Duvar yapılarının incelenmesi ve rölöve sırasında tespit edilen, kesintisiz derzlerin yanında yapı tekniğinde görülen farklılıkların da dikkate alındığı değerlendirmelerle yapı evreleri yorumlanmış ve bu planda grafik olarak anlatılmıştır (Res. 11-12). Yapısal özelliklerinden dolayı podyumun 2,50 m. kalınlığındaki dairesel dış duvarının daha önceki bir yapıya ait olduğu ileri sürülebilir: Doğrusal duvarla dairesel duvar arasındaki derzlerin yapısından ve tonoz örtünün dairesel kalın duvara, düzensiz bir geometriyle oturtulmasından dolayı, eş zamanlı bir yapımdan ziyade, daha çok tonozun bu duvara sonradan oturtulmuş olduğu bir tamiri düşündürmektedir (Res. 12). Dairesel dış duvarın tonozlarla birleşen dolgu tarzında, bol harç kullanılarak örülmüş olan üst kısımlarıyla tonozun yapımında aynı harcın kullanılmış olmasından, tonozlarla eş zamanlı olarak yapıldığı söylenebilir. Kalın duvar örgüsünün daha alt kısımlarında ise, taşların yakın temasıyla, yani daha az harç kullanılmış olan bir duvar örgüsü hakimdir.

2,50 m. kalınlığındaki dairesel duvar, boyutları ve yapı tekniği ile yapının diğer duvarlarına göre açık bir farklılık göstermektedir. Bu duvar, yuvarlak formu ve 'mazgal' tarzındaki pencereleri ile bir sur kulesinin(?) temelini düşündürmektedir. Üzerinde yer alan *cellanın* içi ve dışı kaplamalı olan üç katmanlı duvarının taşıyıcı traverten çekirdeğinin blokları ise sadece 50-58 cm genişliğindedir. Alt katta, yapım 'aşamaları' olarak her halikârda, önce bu yuvarlak dış duvar yapılmıştır veya tapınağın yapımına karar verildiğinde, temeli tapınak için kullanılabilcek olan halihazırda burada bulunan yuvarlak bir öncü yapı söz konusudur. Yuvarlağın içine önce orta mekânla yan odaları ayıran bölme duvarları ile taşıdıkları tonozlar yerleştirilmiştir. Arkaları kapalı birer mağara görünümündeki bu üç odanın önü inşaat süresince açık tutulmuş olmalıdır. Tonozların yapımında kullanılan kalıpların açık kalan bu kısımdan dışarı çıkarılmasından sonra, yak. 70 cm. ile dairesel duvara göre çok daha ince olan doğrusal bir duvarla kapatılmış olmalıdır. Bu duvar aynı zamanda tapınağın önündeki platformun alt yapısının dolgusuna sınır olan arka duvarı oluşturmaktadır. Alt katın doğrusal olan duvarıyla yuvarlak olan dış duvarı aynı yapı evresinin ürünü değildir. Yuvarlağı sınırlayan bu doğrusal duvarın, *cellanın* doğrusal olan cephe duvarının da temeli olduğu düşünülürse, statik açıdan yapının en kritik yeri olduğu kabul edilebilir. Buna rağmen oldukça ince bir duvar olarak yapılmış olması dikkat çekicidir.

Alt katın mekânların önünü kapatan düz duvarının yapımını, dairesel duvarın *orthostat* bloklarla kaplaması ve daha sonra giriş platformunun yan yüzlerindeki sınırlayıcı, aynı zamanda da platformun dolgusuna kalıp görevi gören *orthostatların* yapımı izlemiştir. Mazgal şeklindeki nişlerin olduğu kısımlarda yan yana gelen *orthostat*larda, aralarında 1-2 cm. mesafe bırakılarak, 45° eğimle kesilen yanaklarla, bu nişler dikkate alınmıştır. *Orthostat* kaplamalar ile dairesel duvar arasında herhangi bir dübel ya da kenet bağlantısı olmaksızın, aralarında bırakılan 5-6 cm. boşluk harçla doldurulmuştur. Böylece kaplamalarla masif duvarın statik açıdan bir

bütün olması sağlanmıştır. Kaplamaların yuvarlak duvarla ilk bağlantısı, *orthostata*lara göre daha derin olan profil bloklarının bu kalın duvara oturtulmasıyla gerçekleştirilmiştir. Alt katın toprak, taş ve seramik dolgularının arkeolojik kazılarla temizlenerek duvarların temellerinin hangi döneme ait olduğu, Hellenistik Dönem'e ait bir yapı (sur kulesi) olup olmadığı araştırılması gereken konulardır.

Anıtsal giriş yapısının bulunduğu platformu iki yanda sınırlayan *orthostata*ların batı uçlarının profilendirilerek inceltildiği, *orthostata*ların alt profillerinin de buna uygun olarak 90° döndürülerek *orthostat* kaplamasının sınırının hazırlandığı görülmektedir. Günümüzde sadece kaide seviyesinde var olan ve *orthostata*lar yönündeki kenet yuvaları karşılıksız olan bloklar, daha sonraki bir yapı evresine ait devşirme bloklar olmalıdırlar⁷⁸ (bk.: Res. 7 sol köşe). Platformun ön kısmında ortadaki iki konglomera bloğunun arasında kalan alandaki merdiven alt yapısı diğer kısımlardan farklı olarak oldukça küçük formatlı ve daha az özenli bir dolguya sahiptir, dolayısıyla buradaki dolgu da kısmen daha sonraki bir yapı evresine ait olmalıdır.

Anıtsal giriş yapısının biçimsel özelliklerine ilişkin tespitler, restitüsyon

Yapı alanındaki beyaz kaliteli mermerden olan mimari elemanların farklı boyutlarıyla iki grup oluşturduğu, daha önceki araştırmacılar tarafından da tespit edilmişti⁷⁹. Mansel konuyla ilgili olarak, 'iki ayrı grup olmasının nedenini saptamanın artık güç olduğu'nu belirtirken⁸⁰, Gliwitzky herhangi bir yorum yapmamıştır. İki gruptan da yapı elemanlarının çokluğu ve anıtsal giriş yapısının yer almış olduğu *cellanın* önündeki platformda her iki gruptan da mimari bloğun bulunması, bu blokların yer yer alt alta, üst üste olması, oldukça büyük formatlı olan bu taşlardan, bir grubun sonradan sokak seviyesinden yaklaşık 2,50 m. yükseklikteki platforma taşınmış olduğu ihtimalini zayıflatmakta ve daha çok iki katlı bir giriş yapısına ait olduğunu düşündürmektedir⁸¹.

Her iki grubun (alt ve üst katın) mimari elemanlarında da arşitrav ve friz beraber tek blok olarak çalışılmıştır. Her iki tipte de mimari elemanlar çift cephelidir. Büyük olan tipin (alt katın) bazı arşitrav-friz bloklarında frizin iki yanında da bezeme derinliği fazla olmayan, oldukça yassı açık ve kapalı palmet dizisi çalışılmışken (Res. 16), bazılarının bir yüzünde daha derin olan *akanthus*lu sarmal dal bezemeleri işlenmiştir (Res. 15). İki adet arşitrav-friz bloğunda sarmal dal motifli yüzeylerin dış tarafa yönlendirildiği tespit edilmiştir, dolayısıyla iki yüzdeki bezeme farklılığının dıştan daha çok görünen yüzey olmakla ilgisinin olduğu söylenebilir. Alt kat arşitravlarının, üstteki ve alttaki boncuk dizisiyle, ortadaki 'ip motifi'yle ayrılan ve yüksekliği yukarıya doğru giderek artan üç *fasciası* vardır. Üst katın arşitravları ise bir tarafında üç, diğer tarafında iki *fasciaya* sahiptir. 'Küçük tip' arşitrav-friz bloklarındaki frizlerin bir yüzünde oluk/dil motifi diğer yüzünde ise *akanthus* yaprağı motifi olmak üzere iki farklı bezeme işlenmiştir (Res. 17). Bu tipte de daha sade olan oluk/dil motifi içe bakan yüzeylerde çalışılmıştır.

Anıtsal giriş yapısına ait olan *tympanonun*, üzerine yerleşebilmek için 225 cm.'lik bir sütun aksı gerektirdiği, tam olan *tympanonun* iki yanındaki dış kesimi arasındaki ölçüden, bir adet

⁷⁸ Mansel restitüsyonunda merdivenlerin konumlandırılmasında sonraki bir yapı evresine ait eklemelerin dikkate alındığı görülmektedir. Devşirme bloklarla yapılmış olan bu 'uzantılar' arasındaki ölçü 13,70 m.'dir. Bu devşirme bloklardan hareket edilerek batı cephesindeki merdivenin boydan boya ve 14.00 m. genişliğinde olduğu iddia edilmiştir (bk.: y.dn. 62).

⁷⁹ Mansel v.d. 1951, 23; Gliwitzky 2010, 178.

⁸⁰ Mansel 1978 , 138.

⁸¹ İki katlı bir tapınak girişi alışılmış bir çözüm değildir, bundan dolayı yorum yapmaktan kaçınılması olunabilir. P Tapınağı'nda alışılmamış çözümlerle karşı karşı olduğumuzu plan şeması da göstermektedir.

tüm olan alt kat arşitravının uzunluğundan ve büyük tip kasetin yarıya kadar tespit edilen ölçüsünün, simetri nedeniyle iki katının hesaplanmasıyla ve kasetin görünen yüzeyinden itibaren arşitravların genişliklerinin de hesaba katılmasıyla, çok sayıda verinin karşılaştırılmasıyla elde edilmiştir⁸². Bu ölçü, *in situ* konumunda bulunan ve sütunların temellerini oluşturan konglomera blokları arasındaki mesafelere de uymaktadır.

Giriş yapısının bulunduğu platformda köşelerdeki üç adet sütunun yeri tespit edilebilmektedir. Fakat bu üç sütun üzerine, boş olan köşeyi tamamlayan bir dördüncüsü olmadan, giriş yapısının tavanının mermer kasetlerini oturtmak statik açıdan mümkün değildir⁸³. Tavan kasetlerinin boyutları ve birleşim tarzları kareyi tamamlayan köşede mutlaka bir dördüncü sütunu gerektirmektedir. Fakat buraya denk gelen konglomera temelin kesintisiz olarak devam etmesinden dolayı, bu noktadaki bir sütunun varlığı olası olsa da, kanıtlanamamaktadır. Dördüncü sütun teorik olarak kabul edilse bile, mevcut alt yapıdan yola çıkarak, devamı olabilecek bir beşinci sütun ile ilgili yorum yapmak ta mümkün değildir. Bu durumda başvurulacak bir yöntem, tavan kasetlerinin restitüsyonunu yaparak, yani 'tavan planından' yola çıkarak anıtsal giriş yapısının planına ulaşmak olabilir⁸⁴.

İlk restitüsyon denemesinde kasetlerin, çizilen tavan planının sağ ya da sol kanadında yer almasında, blokların günümüzde yapı alanında bulundukları yerler etkili olmuştur. Araştırmaların bu aşamasındaki restitüsyon denemesinde kasetler, orijininde ait olmaları gereken yerin ötesinde temsili olarak bulunmaktadır (Res. 27, 29). Amaç ilk planda kasetlerin bir araya getirilişindeki sistemi çözmektir. Büyük formatlı blokları kaldırıp her yönünden araştırma olanağı bulunduğu, üst yüzeylerindeki kenet ve dübellerinin konumuna uygun olarak, sistem içinde kalmak kaydıyla komşu bloklarla yer değiştirebilirler. Kaset bloklarının ait oldukları sistemin çözümünde görünüm yüzeylerindeki bezeme motiflerinden yararlanılmıştır: Kasetlerin görünüm yüzeylerindeki 10 cm. genişliğinde düzgün bir yüzey ve bitişiğindeki 3-3,5 cm. genişliğinde, 0,5 cm. derinliğindeki yassı bant, blokların yan kenarlarında dönüşümlü olarak bitirilmiştir. Buna göre kaset blokları birbirine yanaşmak için her seferinde diğer motifle biten bir bloğu gerektirmektedirler. Bu motif aynı zamanda, bloğun söz konusu kenarının başka bir kaset bloğuna yanaştığını ve taş oturma yüzeyi olmadığını da göstermektedir. Bu detay aynı zamanda, arşitravların çevrelediği bir alanda birden fazla kaset bloğunun bir araya gelmiş olduğuna ilişkin bir ipucudur (Res. 22).

Arşitrav ve friz gibi, kaset ve dış kesimli korniş blokları da tek parça olarak çalışılmışlardır. Kaset ve kornişlerin aynı blokta çalışılmış olmasının yanında, kasetlerin iç içe oyulmuş olan iki çerçevesi ile ortalarındaki bezemeli yüzeyleri de aynı taş bloğundan oyularak elde edilmiştir. Kaset korniş bloklarının alt yüzeyinde dış kesimiyle kaset tavan bezemeleri arasında 69,2 cm.'lik bir yüzey, arşitrav-friz bloğunun üst yüzeyine kesintisiz olarak oturacak şekilde bırakılmıştır ve bu alan yüksek tipli arşitrav-frizin yaklaşık 69 cm. olan üst ölçüsüne denk gelmektedir. Diğer bir deyişle dış kesimli kaset bloklarının alt yüzeyine bir alttaki arşitrav-friz bloğunun planı (genişlik bağlamında frizin üst yüzeyi) çizilmiştir (Res. 21-22, 24). Dolayısıyla

⁸² Mansel v.d. 1951, 23; Mansel 1963, 87; Mansel 1978, 138'de aynı ölçüyü vermiştir, fakat bu ölçüye nasıl ulaştığını bildirmemiştir; Gliwitzky 2010, 177'de sütunların arasındaki mesafe için 120 cm. (böylece sütunların aksı 190 cm.) olarak verdiği ölçüyle, 'daha dengeli' olması için, Mansel'in verilerini oldukça keyfi olarak, mevcudu dikkate almayan ötelemelerle değiştirmiştir.

⁸³ Gliwitzky 2010, 176-177, Mansel'in üç sütun önerisine statik olarak yetmeyeceği görüşüyle itiraz etmiştir; Mansel 1963, Res. 69; Mansel 1978, 137, Res. 152.

⁸⁴ Bu metod 18.-19. yy. tarihi yapı araştırmacıları tarafından da denenmiş bir yöntemdir (bk.: Edmund 2007, 56, Res. 48, 234, Res. 176d).

dış kesimi de barındıran kaset blokları, arşitrav-friz üzerine statik açıdan kesintisiz, tüm yüzeye tek parça olarak oturtulacak şekilde ve bu yüzeyden itibaren bir tarafta dış kesimi (korniş), diğer tarafta tavan kaseti oluşturmak üzere iki yönlü olarak çalışılmışlardır. Böylece tüm yüzeyine oturduğu arşitrav-friz bloğundan itibaren statik açıdan iki yana konsol çalışan ve alttaki arşitrav-friz bloğuna iki uçtaki dübellerle bağlanan bir sisteme sahiptir. Tavan kaseti ve dış kesimli korniş blokları oturacakları taşıyıcı üzerinde kesintiye uğratmama diğer bir deyişle iki farklı mimari elemanı (hatta kaset bloğunun iki ucta da birer arşitrav-friz bloğuna kadar uzandığı ve dış kesimi bloklarının kasetin iki ucunda da olduğu göz önünde bulundurularak üç ayrı mimari bloktan sözedilebilir), tek blokta çözme prensibi söz konusu blokların oldukça uzun olmasına neden olmuştur⁸⁵, dolayısıyla da günümüze tek bir tanesi bile bütün olarak gelememiştir. Diğer taraftan bu mimari elemanların iki ya da üç farklı blok olarak yapılması durumunda frizin üzerine denk gelen yerlerde her iki blok için de zaten yaklaşık 34,5 cm.'lik bir oturma yüzeyine, her iki blokta da işlenmesi gereken *anathyrosisli* birer yanaşma yüzeyinin oluşturulmasına ve bu taşları kenetlerle vs. bağlamaya gerek olacaktı. İki ya da üç mimari elemanın tek blokta yapılmasıyla hem üretim ve montaj aşamasında daha az emek gerektiren, hem de düşey bir derz olmaksızın statik açıdan daha güçlü bir çözüme gidilmiştir. Kaset ve dış kesimi gibi mimari elemanları tek blokta çözebilmek, tavan kasetlerinin alışıldığı gibi doğrudan arşitrav üzerine değil, aynı şekilde çift yönlü çalışılmış olan friz üzerine oturtulduğundan dolayı mümkün olmuştur (bk. Res. 15-16, özellikle kısa yan görünüş).

Üç adet kaset bloğu parçasının dış kesimi bulundurmayan yan kenarlarında, kaset motifini çevreleyen 10 cm.'lik düzgün yüzey ve bunu izleyen 0,5 cm. derinliğinde, 3-3,5 cm. genişliğindeki yassı banttan sonra 7-11,5 cm. arasında değişen genişlikte bir yüzey, kasetin alt yüzeyi ile aynı seviyede fakat pürüzsüz olan görünüm yüzeyine göre oldukça belirgin, taşçı kalemiyle kabaca işlenmiştir ve görünüm yüzeyi olmayıp bir taşa oturduğunu göstermektedir. Bloğun alttaki taşa bu dar şerit boyunca oturtulması, taşıyıcılık açısından özel bir beklentinin olmadığı, sadece kaset bloğu ile arşitrav-friz bloğu arasında herhangi bir boşluk oluşmaması amacıyla yapıldığı şeklinde yorumlanabilir. Bu bloklar, 69 cm.'lik oturma yüzeyinden sadece 7-11,5 cm.'sini kullanarak geri kalan yüzeyi komşu kasete oturma alanı olarak bırakmışlardır. Söz konusu kasetler kuzey-güney doğrultusunda yönlendirilmişlerdir. Nitekim oturma alanı sunulan komşu kasetlerde taşınma yönü değiştirilerek doğu-batı doğrultusunda yönlendirilmişlerdir. Doğru-batı doğrultusunda yerleştirilen kaset bloklarında, kaset motifinden sonra yaklaşık 30 cm.'lik, bir diğer blokta da 63 cm.'lik bir oturma yüzeyinden sonra dış kesimi olmadan sonlandırılmışlardır. Bu detay, söz konusu kasetin bulunduğu alanın ortasında yer aldığını, dış ya da iç görünüm yüzeyleri ile ilişkisi olmadığını göstermektedir.

Yapı alanında arka kısmı kasetli tonoz olarak devam eden ve Mansel tarafından 7,00 m. açıklığı geçtiği düşünülen arşivolt kırık parçası üzerinde yapılan ölçümler, çizimler ve geometrik hesaplar tonozun cephesindeki kemerin açıklığının 190 cm. olduğunu göstermektedir⁸⁶. Dolayısıyla bu blok, çapı daha küçük olan bir tonoz örtünün cephesine aittir (Res. 28). Arşivoltun kemer bölümünün alt yüzeyi, 2,5-3 cm. genişliğinde ve 0,5 cm. derinliğinde düz bir bantla neredeyse eşit genişlikte iki parçaya bölünmüştür. Ortadaki bant, içte kalan 10 cm. genişliğindeki yüzeyle beraber 90°lik dönüş yaparak aynı zamanda bloğun sınırını

⁸⁵ Tapınağın yapıldığı dönemde, büyük formatlı taşların metrelerce yükseklikteki yerlerine montajının Sideli yapı ustaları için sorun olmadığını da göstermektedir.

⁸⁶ Mansel v.d. 1951, 23, Res. 41'de tanıtılan, anıtsal giriş yapısının ön sırasında, sütunların arasında kalan yaklaşık 7,00 m.'lik açıklığı kasetli tonoz ile aştığını iddia ettiği, kasetli ve cephesi kemer şeklinde işlenmiş olan tonoz parçası bu parçadır. Mansel yayınındaki fotoğrafa göre, bezemelerinin köşesi günümüze biraz daha eksilerek gelmiştir.

oluşturmaktadır. Söz konusu kasetli tonoz bloğunun, 10 cm.'lik kısmın bitimini izleyen, daha derinde bulunan yumurta dizisi ile çevrelenen kısmının ortası ve tek yöndeki sınırı tespit edilebildiğinden ve simetrik bir yapıda olması gerektiğinden hareketle yak. 50 cm. genişliğe sahip olması gerektiği hesaplanabilir. Yapı alanında en belirgin olan bu parçaya benzer, çeşitli boyutlarda dört adet daha kırık parça mevcuttur.

Anıtsal giriş yapısının her iki ucunda, öne doğru kanat gibi çıkış yapan 225 cm. eksenli sütunları, ikinci sıradaki kendi eksenlerindeki sütunlarla beraber kareye yakın bir alan oluşturmakta ve ön kısımdaki arşitrav-friz üzerinde *tympanona* da yer sunmaktadırlar. Buradaki dört sütun arasında sadece bir adet kaset bulunmaktadır. Bu kısma ait olan kornişli kaset bloğunun kaset çerçevesinin boyutlarının da diğerlerine göre daha büyük olduğu saptanmıştır. Bu tipin kaset bloklarında 10 cm.'lik düzgün banttan hemen sonra, içinde yumurta dizisi bezemesi bulunduran büyükçe köşe üçgenleri başlamaktadır⁸⁷ (Res. 21).

İkinci sıradaki sütunlarda dıştan itibaren 225 cm.'lik sütun aksından sonra 168 cm. mesafe ile üçüncü bir sütun ve ortadaki kaset tonozun oturtulmasına olanak sağlanan 317 cm. ile daha geniş bir sütun aksı izlemektedir⁸⁸. İkinci sırada ortadaki açıklıktan sonra, 168 cm. ve 225 cm.'lik eksenlerin kesiştiği yerde, *cella* duvarı yönünde uzanan enine bir arşitrav olmaksızın birleşerek daha küçük çerçeveli ikişer kaset barındıran üç bloğa (3x2 adet) alan oluşturulmuştur. Küçük boyutlu çerçevelere sahip olan çok sayıda kaset bloğunun biraraya gelerek doldurduğu bu alandaki kasetlerde 10 cm.'lik düzgün banttan hemen sonra (büyük tipin dik üçgeninin yerine), tüm kaset genişliğince bir yumurta dizisi bezemesi görülmektedir. Daha küçük olan köşe üçgenleri ise bu yumurta bezemeli çerçevenin içinde yer almaktadırlar (Res. 20).

Bazı kaset bloklarının uzunlamasına dikdörtgen görünüm yüzeylerinde ortada iki kaset çerçevesini ayıran 27-28 cm. genişliğinde yalancı bir giriş oluşturularak iki adet kareye yakın yüzey elde edilmiş, bunlar da karo şeklinde bölünerek köşelerde dik açılı üçgenler elde edilmiştir. Bu şekilde dönüşümlü olarak iç içe oturtulmuş kare ve karolardan oluşan yüzeyler ile köşelerde oluşturulan üçgen yüzeyler her seferinde yumurta bezemeleriyle çerçevelendirilmiş, taban yüzeyleri merkezde birer bitki motifıyla donatılmıştır.

Anıtsal giriş yapısının cephesinin toplam dört adet 'iç' köşesinin bulunduğunu gösteren iki adet büyükçe korniş bloğu ile iki adet de dik açılı köşeler barındıran kırık korniş bloğu parçası tespit edilmiştir. Bu elemanlar giriş yapısının cephe düzenlemesinin tek doğrultulu değil, girintili çıkıntılı bir görünüme sahip olduğunu belgelemektedirler (Res. 23-26)⁸⁹.

Korniş-kaset bloklarından bazıları, bu blokların bir dış yüzeye yönlendirildiğini gösteren yağmur oluğu ve aslan başı tipinde çörtlen bulundururken (Res. 21), diğer bazı bloklar yağmur oluğu ve çörtlen bulundurmaksızın, kapalı bir dış mekâna yönlenerek başka bir taş yatak yüzeyi oluşturduğunu gösteren bir kesite sahiptirler⁹⁰. Kornişlerin dış kesimi profili üzerindeki

⁸⁷ Giriş yapısının kuzey kanadının kare şeklindeki büyük, tek kasetini oluşturan dört adet kırık kaset bloğu parçasının birbirine ait olduğu saptanmıştır. Simetriği olan güney kanadına ait kaset korniş bloğunun ise yarıdan fazlası sağlam olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

⁸⁸ Bu ölçü, Vitruvius'un 'ortadaki sütunların arasındaki açıklığın hem alınlık kısmında hem de arka tarafta sütunun alt çapının 3 katı büyüklüğünde olmalıdır' verisi ile neredeyse uygunluk göstermektedir (Vitruvius, III 3, 1-6). (Ortadaki sütunlar arasındaki açıklık için, 317 cm. sütun aksı -70 cm. sütun alt çapı = 247 cm. elde edilir. Böylece Vitruvius'un 3x70 cm = 210 cm. olması gereken verisini de içinde barındırır: 247 cm. > 210 cm.) Sütunların arasının düz arşitravla değil de tonozla geçme olanağı daha geniş aks açıklığına olanak vermiştir.

⁸⁹ Anıtsal giriş yapısının cephesi girintisi çıkıntısı olmayan tek doğrultulu bir cephe tarzında olsaydı dış kesimlerinin bu şekilde bir iç köşe oluşturmaya da gerek olmazdı.

⁹⁰ Cephe tek doğrultulu olsaydı korniş bloklarının bu şekilde iç ve dış olarak iki farklı tipte yapılmasına da gerek olmayacak, sadece dışa yönelmiş 'çörtlenli' bloklara gerek duyulacaktı.

basamak şeklindeki oyuntu, ortadaki tonozun buraya oturtulmuş olabileceğini gösteren bir detaydır (Res. 22).

Tapınağın, gövdesi 24 yivli ve tek parça olan sütunlarından hiçbirisi günümüze tüm olarak ulaşmamıştır: Var olan bir kaç adet sütun altlığı parçasından, sütunun alt çapının 70 cm. ve üst kısmı korunmuş bir sütun parçasından da üst çapın 52,5 cm. olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda sütun yüksekliğinin Vitruvius'un Korinth düzeni için önerdiği oranlardan⁹¹ ve benzer örneklerden hareketle, teorik olarak hesaplanması söz konusudur.

Tapınağın işlevine ve kim(ler)e adanmış olduğuna ilişkin tespitler

Yapı alanında, anıtsal giriş yapısının biçimsel özellikleriyle ilgili bilgi edinilmesini sağlayacak azımsanamayacak sayıda mimari blok vardır. Bunlardan özellikle önemli olan ikisi, tapınağın kime adanmış olduğu ile ilgili ipucu verebilecek olan üçgen görünüşlü *tympanon*lardır⁹². Bu bloklardan birisi, tapınağın batısında bulunmaktadır ve günümüze oldukça yıpranmış halde, fakat tam olarak (365,5 cm. uzunluğunda) gelebilmiştir, diğeri ise yapı alanına yakın bir çevrede kırık olarak (178 cm. uzunluğunda) tespit edilmiştir⁹³ (Res. 18-20). Tüm olan alınlık ortasında yer alan 'büst'ün daha önceki araştırmacılar tarafından zannedildiği gibi 'konik serpuşlu bir erkek'⁹⁴ değil, sağ yanında stilize edilmiş başak ve sol yanında yine stilize edilmiş haşhaş kozası sembolleriyle⁹⁵, kulak memeleri ve boynunun altındaki üçgen çukuru ile gerdanı net tanınabilen, lüle lüle saçları yüksek kabartma olarak işlenmiş bir kadına ait olduğu saptanmıştır (Res. 19)⁹⁶. *Attribüt*leriyle birlikte düşünüldüğünde bu betimleme, Homeros'un destanlarında anılan toprak ve bereket tanrıçası, 'güzel saçlı kraliçe', 'güzel örgülü Demeter'e ait olmalıdır'⁹⁷. Tanrıçanın büstü alınlığın ortasına yerleştirilmiş ve iki yanında kendisi ile ilgili *attribüt*lere yer verilmiştir. Stilize edilmiş başak ve haşhaş kozası sembolleri yıpranmış olsalar da, gün ışığının

⁹¹ Vitruvius'a göre *Korinth* düzeninde sütunların yüksekliği, aynı tarzdaki yivlerin varlığında *Ion* düzenini aşmamaktadır ve sütunun alt çapının sadece 8 ya da 9 katı yüksekliğindedir. Ancak sütun başlığından dolayı daha yüksek, özellikle de daha zengin olarak etki etmektedirler (Vitruvius IV 1, 8). Buna göre 8x70 cm. sütun alt çapı = 560 cm. sütun yüksekliği eder. 560 cm. (tüm sütun yüksekliği) - 65 cm. (sütun başlığı) - 32 cm. (sütun altlığı) = 463 cm. sütun gövdesi hesaplanabilir; Gliwitzky karşılaştırma örneklerinden yola çıkarak yak. 550-580 cm. sütun yüksekliği ve ek olarak belki 60-70 cm. podest önermektedir (Gliwitzky 2010, 178, dn. 39-40).

⁹² Lanckoroński 1890, 132'de bir sağ ve bir de sol alınlık parçasından ve ortasında insan kafası olan 360 cm. uzunluğunda ve 70 cm. yüksekliğindeki *tympanon*dan bahseder; Mansel v.d. 1951, 23-24'te tek parça bloktan yapılmış biri kırık ve biri tam olan 370 cm. uzunluğunda ve 67 cm. yüksekliğindeki *tympanon*dan iki adet alınlık köşesi olarak söz etmektedir. İki adet *tympanon*u iki adet alınlık köşesi olarak tanımlamak karışıklığa yol açmaktadır. Çünkü bu blokların mimari yapısı da sağ ve sol gibi bir yönlendirme yapılmasını olanaklı kılmaz. Nitekim Mansel 1978, 138-139'da daha net olarak büyük üçgen bir alınlığa ait köşe parçaları bulunduğu ve birinin üzerinde konik serpuşlu bir büst ile tüm olarak bulunan iki *tympanon*dan iki küçük alınlık olarak söz etmektedir; Gliwitzky 2010, 178, dn. 45'te Lanckoroński ve Mansel yayınlarında anılan tek parçadan yapılmış birisi bütün olan iki üçgen alınlığı yerinde bulamadığını belirtmektedir. Yapı alanında biri kırık, biri bütün iki adet *tympanon* ve ayrıca bir alınlığın sol parçası olabilecek kırık parça tespit edilmiştir.

⁹³ P Tapınağının karşısında, Barbaros Cad. No: 106 adresinde Hans Kemna evinin avlusunda bulunmaktadır.

⁹⁴ Lanckoroński 1890, 132; Mansel v.d. 1951, 23-24; Mansel 1978, 139; Mansel v.d. 1951, 23-24'te her iki parçanın da ortasında konik başlıklı birer insan büstü yer aldığından buna karşın Mansel 1978, 139'de sadece birinde büst olduğundan söz edilmektedir.

⁹⁵ Başak ve haşhaş kozası motiflerinin tarım tanrısı Demeter'in sembolleri olduğu konusunda bk.: Mansel 1963, 137 Res. 113; Mansel 1978, 202, Res. 227; Roloff 1965, 708-709; Simon 1980, 91, 96, 115, Res. 110-111; Nollé 1983, 123, 125; Burkert 1994, 26, 68; Kerényi 1998, 30; Kerényi 2001a, 19; Buxton 2005, 69; Lücke - Lücke 2007, 53-58; Schipporeit 2013, 223-224.

⁹⁶ Büstün bir kadına ait olduğuna ilk dikkat çeken Doç. Dr. F. Soykal Alanyalı'ya ve titiz çalışmaları ile yıpranmış olmasına rağmen iki yanındaki *attribüt*leri ile Demeter'i tanıyan Arkeolog Kaan Kırçın'a teşekkür ederim.

⁹⁷ Demeter, Titan Kronos'un ve Rhea'nın kızı, aynı zamanda baş tanrı Zeus'un kız kardeşi ve sevgilisidir. Zeus'dan kızı Persephone'yi doğurmuştur (Erhat 1996, 79).

uygun olduğu durumlarda taşa bıraktıkları izlerden net olarak, çeperleriyle tanınabilmektedirler. Kafasının üst kısmındaki kabartılmış yuvarlağımsı kısım, tanrıçanın saçlarının sarkan lülelerinin dışında, üst kısımda belki bir eşarp ya da file ile toplanmış saç modeliyle taçlandırılmış olmasından kaynaklanmalıdır. Burada 'konik serpuşlu bir başlık' olmadığı gibi, herhangi bir konik form da söz konusu değildir (Res. 18-19).

Demeter, Antik Yunan kültüründe doğurganlık ve bereket tanrıçasıdır, doğum ve ölümün yanında tohum ve üründen, mevsimlerin döngüsünden sorumludur⁹⁸. Antik Yunan inanışında Demeter, kızı Persephone ve yer altı dünyasının tanrısı olan Hades ile beraber doğadaki yaşam döngüsünü simgeler⁹⁹. Efsanenin ana konusu, Demeter'in Persephone ya da Kore olarak bilinen kızının cehennem tanrısı Hades tarafından kaçırılmasıdır¹⁰⁰. Mitolojiye göre Demeter, Persephone'yi geri istemiş, yas tutup tabiat görevlerini yapmaması sonucu kıtlık başgöstermiştir¹⁰¹. Sonunda Zeus Hades'i, Persephone'nin yılın bir kaç ayında geri dönüp annesi ile birlikte yaşamasına izin vermesi için ikna etmek zorunda kalmıştır. Bu inanışta Persephone'nin annesinin yanında ya da kocasıyla yeraltında yaşaması, tabiatın kışın ölmesi, ilkbaharda ise yeniden canlanmasıyla özdeşleştirilmiştir¹⁰².

Mimari açıdan değerlendirildiğinde, iki adet eşit büyüklükteki cephe elemanının varlığı cephe simetrik bir çözüme işaret etmektedir. Tapınağın cephesinde, iki *tympanon*lu simetrik bir çözüme gitmenin mitolojik ve(ya) işlevsel bir anlamı olmalıdır. Bu durum da, ikinci *tympanon*'un kime ithaf edilmiş olabileceği sorusunu beraberinde getirmektedir. İkinci *tympanon*'un bir başka tanrı ya da tanrıçaya adanmış olup olmadığı, yani tapınağın Demeter ile birlikte başka bir gizem kültürünü barındırmış olup olmadığı, ya da ikinci *tympanon*'da Demeter'in Thesmophoros veya Karpophoros gibi özelliklerinden birine atıf yapıp yapılmadığı veya mitolojideki anne-kız ikilisine bağlı olarak Kore (Persephone) betimlemesine veya Hades'e yer verilmiş olması olasılığı konusunda kesin bir yorum yapabilmek için daha fazla veri gereklidir, araştırmaların bu aşamasında ihtimaller üzerinde durulabilir.

Anadolu'da bir kadın ve bir erkek tanrıya birlikte tapınılmasının yaygın olduğu bilinmektedir¹⁰³. Tapınağın ikinci bir gizem kültürünü barındırmış olması durumunda, Demeter'in yanında ve onunla eşit olarak anılabilecek başka bir 'gizem tanrısı' olarak Dionysos¹⁰⁴ düşünülebilir¹⁰⁵.

⁹⁸ Uncu 2012, 539.

⁹⁹ Huber 1965, 709-710; Roloff 1965, 708-709; Simon 1980, 91-117; Burkert 1994, 26, 68; Giebel 2000, 17-41; Burkert 2009, 8; Uncu 2012, 532.

¹⁰⁰ Erhat 1996, 79.

¹⁰¹ Nollé 1983, 123, Res. 3-4; Rosenberg 2006, 53.

¹⁰² Rosenberg 2006, 46.

¹⁰³ Anadolu'da ana tanrıca karakterindeki bir kadın tanrıya ve yanında sevgilisi, oğlu konumundaki genç erkek tanrıya birlikte tapınılması yaygındır. Bu konuda Kybele-Attis tapımının prototip oluşturduğu söylenmektedir (Kybele ve Attis kültü için bk.: Vermaseren 1966, 22-30).

¹⁰⁴ Tiyatro tanrısı Dionysos çeşitli kaynaklarda gizem ve şarap tanrısı olarak ta tanımlanmaktadır: Hierzenberger 2003, 44-45; Kerényi 2001b, 198-215; Giebel 2000, 55, 85-86; Lücke - Lücke 2007, 61-66; Nollé 1993, 117'de Side'de Dionysos'un şarap tanrısı olarak kutsanıp kutsanmadığının kesin bilinemediğini, çünkü bu çevrede üzüm asması konusunda bir bilgi olmadığını belirtir; Alanyalı 2011, 78-79'de Side Tiyatrosu'nun kaset betimlemesinde Dionysos'un başında sarmaşık çelengi ve üzüm salkımları bulunduğunu, büstün yerleştirildiği madalyonun asma yaprağı ile çevrelendiğini, ayrıca çam kozalakları, *lagobalon*, *diaulos*, pan flüt ve zilin yanında üzüm salkımının da yer aldığını bildirmektedir.

¹⁰⁵ Mansel, kazılarda P Tapınağı ile bitişiğindeki Bizans Dönemi'ne ait çeşme binası arasında, tapınakla bağlantısının kurulmasının mümkün olmadığını belirttiği bir Apollon heykeli ve bir de Dionysos başı bulmuştur (İnan 1951, 39, Res. 62-77; İnan 1975, 112-114, Lev. 53 1-4, 117-118, Lev. 61, 1-4; Mansel 1951, 24; Mansel 1963, 89-90; Mansel 1978, 139-140, Res. 154-155)

Bu iki tanrının ortak noktası, ikisinin karakterlerinin de doğayla ve bereketle ilişkili olmasıdır¹⁰⁶. Her iki tanrı da *chthonios*, yani yer altı dünyası ile ilişkilidir¹⁰⁷. Efsanelerinin ortak yanı, ölüp dirilen ‘gizem yüklü çocuk’ motifidir¹⁰⁸. Tapınmaları ‘gizli’dir. “Bakkha’lar” tragedyasında kâhin Teiresias’ın ağzından iki tanrı için: „...*Delikanlı, insanlar için en başta gelen iki tanrı vardır: Biri Demeter, tanrıça yabut toprak; ona dilediğin adı verebilirsin; ölümlülerin kuru yiyeceklerini veren odur. Öteki de Semele’nin oğludur (Dionysos) ve Demeter kadar kudretlidir: Üzüm suyunu bulup insana veren odur...*”¹⁰⁹ denir. Bu dizeler Demeter ve Dionysos’un halk arasında ne denli benimsendiğinin ve eşit tutulduğunun bir göstergesidir. Side’de ikisinin birlikte betimlenmiş olduğu bir sikke bulunmuştur¹¹⁰.

Araştırmalarda, Antik Çağ’da Side çevresinde buğday üretiminin oldukça gelişmiş olduğu belirtilir¹¹¹. Nitekim bu liman kenti, çok verimli olan Pamphylia Ovası’nda yer almaktadır¹¹². Zeytin ve zeytinyağının yanında tahıl üretimi ve ticareti de kent ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. Nolle’ye göre, Side kazılarında tahıl üretiminde ve ticaretinde kullanılmış olan çok sayıda ölçü kabının ele geçmesi¹¹³ ve Side’nin sembolü olan narın, buğday başaklarıyla taçlandırılmış olarak tasvir edilmesi kentteki hububat bolluğunun göstergesidir¹¹⁴. Kentin büyük avantajı, buğday üretiminin yanında buğdayın ticaretini de olanaklı kılacak bir limana sahip olmasıyla iki faktörün bir araya gelmiş olmasıdır. Ekonomik yaşamda tarımın önemli bir rol oynadığı Antik Side’de, gizem ve tarım tanrıçası Demeter’in kutsandığı çeşitli epigrafik verilerden, kabartmalardan ve sikke betimlemelerinden bilinmektedir¹¹⁵. Ayrıca kentte gizem kültüne bağlı olarak Demeter ve Dionysos adına, her ikisine birlikte adanmış, önemli bir ekümenik festival olan *Agon Mystikos* kutlamalarının yapıldığı da bilinmektedir¹¹⁶. Yazıtlarda, Side’de sırf Demeter adına, tanrıçanın tarım ürünlerinin bereketini sağlaması için gerekli ayinleri düzenlemekle görevlendirilmiş bir rahibenin olduğundan defalarca söz edilmiş olması da ona verilen önemin bir kanıtıdır¹¹⁷. Ayrıca yazıtlarda Dionysos adına görevlendirilmiş rahiplerden de söz edilmektedir¹¹⁸.

Sikkelere göre kent, M.S. 256 yılından önce olmak üzere Valerian ve Gallienus dönemlerinde iki kez *neokoros* ünvanı almıştır¹¹⁹. Üçüncüsünü Valerian’ın M.S. 260’daki yenilgisinden

¹⁰⁶ Erhat 1996, 96. Erhat burada Dionysos şenlikleri ile Kybele törenleri arasındaki benzerliğe de dikkat çeker.

¹⁰⁷ Wiebke 2010, 34-35.

¹⁰⁸ Gruben 1986, 219-220; Lindner 1994, 110, 187, 191, 197.

¹⁰⁹ Erhat 1996, 89.

¹¹⁰ Bk.: dn. 116.

¹¹¹ Nollé 1983, 119, 129; Nollé 1993, 29-30.

¹¹² Mansel 1963, 1; Mansel 1978, 1-6; Nollé 1990, 253; Alanyalı 2003, 270-271; Alanyalı 2011, 78.

¹¹³ Nollé 1990, 246, Res. 4.

¹¹⁴ Nollé 1983, 129.

¹¹⁵ Mansel 1965, 892; Mansel 1963, 134, 137, Res. 113; Nollé 1983, 122-126, Res. 3-4; Nollé 1986, 205; Tancke 1989, 112, 304-305, Kat. 47.1, Lev. 76.1; Nollé 1990, 246, Res. 4, 251, Res. 10 sikkeler 43-44; Nollé 1993, 278, no. 22c, 279 no. 22d; Nollé 2001, 383-384, no. 92; Alanyalı 2011, 78, 89, Res. 8.

¹¹⁶ Robert 1969, 1136; Robert, 1989, 175; Nollé 1986, 204-206; Pleket - Stroud 1989, 370, no. 1209; Nollé 1990, 258-259; Nollé 1993, 85-86, dn. 73, 93, 116-117; Mansel 1965, 895; Side kentinde düzenlenen *Agonistik* festivaller ile ilgili yazıtlar konusunda bk.: Mansel 1978, 13; Nollé 1986, 205; Nollé 2001, 739-744; Nollé 1993, 86, dn.73’te bir yüzünde Gallienus betimlemesi olan sikkenin arka yüzünde bir ödül masası ve üzerinde bir ödül tacı betimlemiştir. Betimlemeye göre masanın solunda, Dionysos’un sembolü olan, bir *thyrsos* ve sağında, Demeter’e işaret eden bir meşale yer almaktadır.

¹¹⁷ Nollé 1983, 123; Nollé 1993, 116; Nollé 2001, 383-384, no. 92; Burrell 2004, 182.

¹¹⁸ Nollé 1993, 117, dn. 349.

¹¹⁹ Burrell 2004, 187; Nollé 1993, 123.

önce almıştır¹²⁰. M.S. 275 sonrasında ise altıncı kez *neokoros* ünvanı almıştır¹²¹. Bu bağlamda tartışılması gereken bir konu, altı kez *neokoros* ünvanına sahip olan Side'de, P Tapınağı'nın imparator kültü olup olmaması durumudur: Üzerinde üç adet tapınak sembolü bulunan Gallienus zamanına tarihlenen bir sikkeden dolayı Side'de, M.S. 260 yılından önce *neokoros* statüsüne sahip üç tapınağın olduğu bilinmektedir¹²². Daha önce de P Tapınağı ile ilişkilendirilen ve Mansel'in bu sikke üzerindeki Tanrı Men olarak yorumladığı figürün¹²³, Nollé tarafından 'Tanrı Men'den daha çok bir imparatora ait olabileceği' şeklindeki yorumu ve konuya ilişkin açıklamaları¹²⁴ ikna edicidir. Nollé'ye göre bu betimlemede bir imparator heykelinin, elinde büyük bir olasılıkla *tyros* asası tutan Dionysos'a sunumu anlatılmaktadır¹²⁵. Söz konusu sikkeyi ve tapınakla ilgisini, güncel bilgiler ışığında yeniden değerlendirmek, bunu yapmadan önce hangi soruya yanıt arandığını sorgulamak gerekir: M.S. 260 yılı öncesine tarihlenen sikkenin basım tarihi, tapınağın yapım tarihine ilişkin bir ipucu olamaz, zira bu tarihlerde tapınak halihazırda kullanımda olmalıdır. Üç tapınağı sikke yüzeyinde bir araya getiren ortak özellik *neokoros* statüleridir. İçinde imparator bulunan ve cephesiyle ortaya yerleştirilen üçüncü tapınağın pozisyonu sikkenin ana konusu olduğunu göstermektedir. Merkeze oturtulan üçüncü tapınak ile söz konusu imparatorun bu tapınağın işlevine, yani temsil ettiği inanca olan özel ilgisine dair bir işaret olabilir. Nollé'ye göre *Agones Mystikoi* teşvik etmek Gallienus için önemli bir konuydu, çünkü Hadrian gibi Gallienus da Eleusis Gizemleri'ne¹²⁶ katılmıştı¹²⁷. Gallienus sikkesinde Apollon ve Athena tapınakları ile birlikte betimlenen üçüncü tapınağın, adına *Agon Mystikos* kutlamaları yapılan ve Demeter'e adanmış olan 'P' Tapınağı olduğu ve Gallienus'un özel ilgisinin de bu tapınağın mistik yönüne olduğu, tapınağın yaşatılmasını sağlamak amacıyla *neokoros* ünvanını bahşettiği düşünülebilir.

Diğer taraftan Side'de bulunan, olasılıkla M.S. 205 ve 212 yılları arasından kaynaklanan bir 'ulak ve komedi rejisörü'ne adanmış olan bir yazıtta sekiz ya da dokuz kez '*Agon Mystikos*' ödülü kazandığından söz edilmektedir. Nollé'ye göre buradan hareketle *pentaeterik* olan ve dört yıl arayla kutlanmış olan *Agon Mystikos*'da kazanılan söz konusu zaferin ilki yaklaşık M.S. 180 yılındadır¹²⁸, ya da daha erken M.S. 173 yılındadır. Tapınağın mimari, yapısal ve bezeme özelliklerinin yanında bu bilgiler de, yapının tarihlemesi ve işlevi konusunda değerlendirilmesi gereken verilerdir.

Sonuç ve Değerlendirme

Yerinde yapılan araştırmalar, günümüze tüm olarak gelen *tympanon* üzerindeki betimlemenin Tanrı Men'e ait olduğu varsayımının doğru olmadığını göstermiştir¹²⁹. *Tympanon* üzerindeki 'Demeter' betimlemesine dayanarak, tapınağın Tanrı Men'e adanmış olabileceği tartışmalarının

¹²⁰ Burrell 2004, 187; Nollé 1993, 123-124. Nollé üçüncü *neokoros* ünvanının Dionysos için geçerli olabileceğini düşünmüştür.

¹²¹ Burrell 2004, 187.

¹²² Burrell 2004, 187; Nollé 1987, 254; Nollé 1993, 124; Mansel 1963, 91, Res. 70.

¹²³ Mansel 1963, 90-91, Res. 70.

¹²⁴ Nollé 1993, 120, 124, dn. 438.

¹²⁵ Nollé 1993, 124, dn. 438.

¹²⁶ Tahlıl tanrıçası Demeter (Ceres) ve kızı Persephone (Kore) onuruna her yıl düzenlenen Eleusis Gizemleri, eski Yunanistan'daki tüm ritüel kutlamalarının en kutsalı ve en saygı duyulanıydı (Wiebke 2010, 34).

¹²⁷ Nollé 1986, 206.

¹²⁸ Nollé 1993, 86, dn.72.

¹²⁹ Lanckoroński 1890, 132; Mansel v.d. 1951, 23-24; Mansel 1978, 140-142.

içeriğini tamamıyla yitirdiği söylenebilir. P Tapınağı'nın podyumunda 'gizlenmiş' olan alt katın, Hades'e ve Persephone'ye, ölüme ve yaşama atfı yaparak, tanrıça Demeter ve belki de aynı zamanda daha başka gizem kültlerinin de tapınımına hizmet etmiş olduğu düşünülebilir. Demeter kutlamalarında alt kat, Persephone'nin cehennem tanrısı Hades tarafından kaçırılmasının ya da öbür dünyadan geri getirilmesinin canlandırılmasına hizmet etmiş olabilir: Tavanlarından *cellaya* açılan 'delikler' dışında dış dünya ile bağlantısı olmayan alt kattaki gizli, dışa kapalı bu mekânların biçimlendirilmesi mistik kültün tapınım tarzıyla ilgili olmalıdır. Üç oda sembolik olarak Persephone'nin üçte ikisini annesinin yanında geçirmesi üzere yılın üç bölünmesine atfı yapıyor da olabilir.

Tapınağın 'alışılmışın dışında' olarak nitelenen plan şemasının, halihazırda mevcut olan yuvarlak bir yapının (sur kulesi?) temellerinin kullanılmaya devam ettirilmiş olduğundan kaynaklanmış olabileceğine ilişkin ip uçları vardır. Side'de bir yapının değiştirilerek kullanımı, M.S. 71 yılında yapılmış ve daha sonra yeri değiştirilerek sütunlu caddede yer alan takın yanına yerleştirilmiş ve çeşme olarak kullanılmış olan Vespasian Anıtı'nda¹³⁰ uygulama bulmuştur. Anıtsal giriş yapısının iki uçtaki kanatların çevrelediği orta nişte yer alan, geniş bir eksenin iki yanına birer küçük eksen daha eklenerek orta nişin üçlü bir element olarak genişletilmesi motifi biçimsel olarak Babylon'daki İhtar Kapısı¹³¹ örneğine kadar uzanmaktadır. Genişçe olan orta nişin öne doğru çıkan iki kanatla çevrelenmesi Side'de halihazırda Vespasian Anıtı'ndan bilinen bir motiftir. Tek katlı olmasına ve ortadaki geniş eksene eklenmiş bir değil, iki eksene sahip olmasına rağmen, öne doğru çıkış yapan iki uçtaki kanatlarıyla Suriye Hatra'daki M.S. 2. yy.'a tarihlenen E Tapınağı, 'benzer' bir görünüme sahiptir¹³².

Mansel'e göre 2. yy.'dan 3. yy.'ın ilk yarısına kadar olan uzun bir barış dönemi, kentin günümüze gelen bir çok yapısının inşa edildiği bir dönemdir¹³³. Bu barış sürecinde gerekliliği sorgulanan kent surlarının bu kısmında var olan bir yarım daire planlı sur kulesi iptal edilip, sağlam ve düzgün yapılmış olan alt yapısı tapınağın alt yapısı ve podyumu için kullanılmış olabilir. Söz konusu kalıntıların öncü bir yapıya ait olduğu kesinlik kazanırsa, P Tapınağı'nın önemli bir kentsel yenilemeyi ve yapılanmayı vurguladığı da söylenebilir. Kentin geleneksel ve önemli tanrıçası Demeter için şehrin baş tanrıları Athena ve Apollon'un yakınında bir yer seçimi dikkate değer bir durumdur. P Tapınağı için yapılmış olan bu stratejik yer seçiminin, kentlerin en göze çarpan ve ayrıcalıklı olan alanlarında imparator tapınaklarının kurulması ile paralellik göstermesinden dolayı¹³⁴, tapınağın imparatorluk kültü işlevi olup olmadığı sorusu da tekrar önem kazanmaktadır. Diğer taraftan kent meydanıyla bütünleşen bu örnek, alışılmış Demeter kutsal alanı uygulamalarına göre de farklılık göstermektedir.

Araştırmaların bu aşamasında ortaya sorgulanması gereken yeni sorular çıkmıştır ve burada belirtilmesi gereken konu, belgeleme ve sağlıklı bir restitüsyon elde etmeyi öncelikli amacı olarak belirleyen P Tapınağı'ndaki yeni araştırmalarda bu süreç henüz tamamlanmadığından, yapının Side ve çevresindeki yapılarla olabilecek benzerlik ve farklılıklarına çalışmaların bu aşamasında özellikle değinilmemiş ve karşılaştırma yapılmamıştır. Belgelemelerin tamamlandığı ve restitüsyonun ilerlediği aşamalarda bu konulara ağırlık verilecektir, burada ileri sürülen savlar araştırılması, sorgulanması gereken konuların çerçevesini oluşturmaya yöneliktir.

¹³⁰ Mansel 1978 114, Res. 123-131; Ward-Perkins 1970, 300, Res. 194; Ward-Perkins 1978, 407, Res. 154.

¹³¹ Thomas 2007, 40, Res. 42.

¹³² Sommer 2006, Res. 62.

¹³³ Mansel 1965, 885-886; Mansel 1978, 13.

¹³⁴ Price 1986, 135.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Akurgal 1986 E. Akurgal, *Civilisations et sites antiques de Turquie* (1986).
- Alanyalı 2003 H. S. Alanyalı, "Dionysos Frizi ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları", KST 24.2 (2003) 267-282.
- Alanyalı 2011 H. S. Alanyalı, "Side'nin Roma Dönemi Panteonu", *Anadolu/Anatolia* 37, 2011, 75-92.
- Anadolu 1970a M. U. Anadolu, *Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları* (1970)
- Anadolu 1970b M. U. Anadolu, 1970b, "Batı Anadolu'da Bulunan Yiv (Oluk) li Frizli Yapılar", *ASanat*, online: http://www.dlir.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-6_p1-3_7ebb690edc.pdf: 1-3, (14.09.2013)
- Anadolu 1988 M. U. Anadolu, 1988, "Batı Anadolu'da bulunan Demeter ve Khitonien Tanrılar, Tapınakları", *ASanat* VI, 1988, 121-139, online: http://www.envanter.gov.tr/files/belge/A6ASR_0196.pdf, (14.10.2013).
- Atlan 1967 S. Atlan, *Untersuchungen über die sidetischen Münzen des V. und IV. Jahrhunderts v. Chr.* TTK (1967).
- Atvur – Atvur 1986 O. Atvur – Ü. Atvur, *Side. A Guide to the Ancient City and Museum* (1986).
- Baldıran – Gider 2008 A. Baldıran – Z. Gider, "Mimari Bloklar Işığında Isauria Bölgesinin Mimari Uygulamaları", online: http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/articles/2008/20/ABALDIRAN-ZGIDER.PDF:109-134 (18.09.2013)
- Başaran 1995 C. Başaran, *Roma Çağı lotus-palmet örgesi* (1995).
- Bean 1968 G. E. Bean, *Turkey's Southern Shore* (1968).
- Bean 1970 G. E. Bean, *Kleinasien II. Die Türkische Südküste von Antalya bis Alanya. Studienreiseführer zu den klassischen Stätten: Kunstführer zu den klassischen Stätten*² (1970).
- Bean 1976 G. E. Bean, "Side", R. Stillwell (ed.). *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (1976).
- Boëthius 1978 A. Boëthius, *Architecture in Italy before the Roman Empire*, bk.: A. Boëthius – J. B. Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*² (1978).
- Burrell 2004 B. Burrell, *Neokoroi. Greek cities and Roman empire* (2004).
- Burkert 1994 W. Burkert, *Antike Mysterien, Funktionen und Gehalt*³ (1994).
- Burkert 2009 W. Burkert, *Kleine Schriften I, Homeric*² (2009).
- Buxton 2005 R. Buxton, *Das große Buch der griechischen Mythologie*. Çev. B. Thomas (2005).
- Büyükgün 2006 B. Büyükgün, *Men Kültüyle ilgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler* (Anadolu Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2006).
- Dörtlük 1991 K. Dörtlük, *Lykien, Pisidien, Pamphylien, Antike Städteführer, Antalya*³ (1991).
- Drexler 1897 W. Drexler, "Men", *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, W. H. Roscher (ed.), ML II, 2, 1897, 2687-2770.
- Erhat 1996 A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*⁶ (1996).
- Fiechter 1906 E. R. Fiechter, "Der Ionischer Tempel am Ponte Rotto in Rom. S. Maria Egiziaca", *Mitteilungen des kaiserlich deutschen archäologischen Instituts. Band 21.* 1906, 220-279.

- Giebel 2000 M. Giebel, *Das Geheimnis der Mysterien. Antike Kulte in Griechenland, Rom und Ägypten* (2000).
- Gliwitsky 2010 Ch. Gliwitsky, *Späte Blüte in Side und Perge. Die pamphyliische Bauornamentik des 3. Jahrhunderts n. Chr.* (2010).
- Gruben 1986 G. Gruben, *Die Tempel der Griechen*⁴ (1986).
- Hesberg 2005 H. von Hesberg, *Römische Baukunst* (2005).
- Hierzenberger 2003 G. Hierzenberger, *Der Glaube der Alten Griechen und Römer* (2003).
- Huber 1965 L. Huber, "Mytos zu Demeter", *Lexion der Alten Welt*, 1965, 709-710.
- İnan 1951 J. İnan, *Heykeltraşlık eserleri. Skulpturen*, bk.: Mansel v.d. (1951) 27-45.
- İnan 1965 J. İnan, *Antalya bölgesi Roma devri portreleri. Römische Porträts aus dem Gebiet von Antalya*, TTK 5, 21, *Antalya bölgesinde araştırmalar 6. Untersuchungen in der Gegend von Antalya 6* (1965).
- İnan – Rosenbaum 1966 J. İnan – E. Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor* (1966).
- İnan 1975 J. İnan, *Roman Sculpture in Side*, TTK 5, 30a, *Antalya bölgesinde araştırmalar 8. Researches in the Region of Antalya 8* (1975).
- Kaderli 2009 L. Kaderli, *Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirilmesi* (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi 2009).
- Karademir 2009 H. Karademir, *Anadolu'da Dairesel Planlı Tapınaklar* (Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2009).
- Kerényi 1998 K. Kerényi, *Dionysos. Urbild des unzerstörbaren Lebens*² (1998).
- Kerényi 2001a K. Kerényi, *Die Mytologie der Griechen. Die Heroen-Geschichten*¹⁹ Band II (2001).
- Kerényi 2001b K. Kerényi, *Die Mytologie der Griechen. Die Götter- und Menschenheitsgeschichten*²² Band II. (2001).
- Klose 1999 D. O. A. Klose, "Türkei", bk.: K. Brodersen (ed.), *Antike Stätten an Mittelmeer*, Metzler Lexion (1999) 435-644, özellikle 611-616 (Side).
- Lanckoroński 1890 K. G. Lanckoroński (ed.), *Städte Pamphylens und Pisidiens I* (1890).
- Lesky 1997 A. Lesky, "Men", *Reallexion* 29, Halbband, XVI, 1², 1997, 689-697.
- Lindner 1994 R. Lindner, *Mythos und Identität: Studien zur Selbstdarstellung kleinasiatischer Städte in der römischen Kaiserzeit* (1994).
- Lücke – Lücke 2007 H.-K. Lücke – S. Lücke, *Die Götter der Griechen und Römer* (2007).
- Machatschek – Schwarz 1981 A. Machatschek – M. Schwarz, *Bauforschungen in Selge*, 9. Ergbd.TAM (1981).
- Mader 2005 G. Th. Mader, "Angewandte Bauforschung als Planungshilfe bei der Denkmal-instandsetzung", bk.: *Angewandte Bauforschung 1-19* (2005).
- Mansel v.d. 1951 A. M. Mansel – E. Bosch – J. İnan, *1947 Senesi Side Kazılarına dair önrapor - Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947*, TTK. (1951).
- Mansel 1958 A. M. Mansel, "Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1946-1955", AA 71, 1956, 1958, 34-120.
- Mansel 1963 A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side* (1963).
- Mansel 1965 A. M. Mansel, "Side", RE Suppl. X (1965) 879-918.

- Mansel 1978 A. M. Mansel, Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları TTK (1978).
- Martini 2001 W. Martini, 'Side', DNP 11, 2001, 518.
- Mellink 1959 M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", AJA 59, 1955, 231-240.
- Müller 1989 W. Müller, "Wege der Forschung", bk.: W. Müller, Architekten. In der Welt der Antike (1989).
- Nollé 1983 J. Nollé, "Zum Landbau von Side", EA 1, 1983, 119-129.
- Nollé 1986 J. Nollé, "Pamphyliche Studien", Chiron 16, 1986, 199-212.
- Nollé 1990 J. Nollé, "Side. Zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen", AW 21, 1990, 244-265.
- Nollé 1993 J. Nollé, Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse, Band I, IK 43 (1993).
- Nollé 2001 J. Nollé, Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse, Band II, IK 44 (2001).
- Pleket – Stroud 1989 H. W. Pleket – R. S. Stroud, SEG Band 36 (1986) 1989, 370 No. 1209.
- Pohl 2002 D. Pohl, Kaiserzeitliche Tempel in Kleinasien unter besonderer Berücksichtigung der hellenistischen Vorbilder, AMS 43 (2002).
- Price 1986 S. R. F. Price, Rituals and Power. The Roman imperial cult in Asia Minor³ (1986).
- Raming 1999 E. Raming, Bogen und Gebäck. Untersuchungen zum syrischen Bogen und verwandten Erscheinungsformen in der antiken Architektur (Albert-Ludwigs-Universität Yayınlanmamış Doktora Tezi 1999).
- Robert 1969 L. Robert, "Études d'épigraphie: XXII, Épigramme de Colophon, OMS II 1969, 1135.
- Robert 1989 L. Robert, "Inscriptions grecques de Sidè en Pamphylie (époque impériale et bas-empire)", OMS V 1989, 155-193.
- Roloff 1965 K.-H. Roloff, "Demeter", Lexikon der Alten Welt, 1965, 708-709.
- Rosenberg 2006 D. Rosenberg, Dünya Mitolojisi-Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi. K. Akten – E. Cengiz (çev.) (2006).
- Schipporeit 2013 S. Th. Schipporeit, Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien, F. Pirson – M. Bachmann (eds.), Byzas 16 (2013).
- Schirmer 1995 W. Schirmer, "Das Bauwerk als Quelle", bk.: architectura, XXIV, 1994 1/2 (1995), online; <http://www.koldewey-gesellschaft.de/de/tauf/tauforschung.html>, (05.01.2014, 20.00)
- Schirmer 1987 W. Schirmer, "Bauforschung an den Instituten für Baugeschichte der Technischen Hochschulen", Akten Koll., Bauforschung und Denkmalpflege, 1987, 25-29.
- Simon 1980 E. Simon, Die Götter der Griechen² (1980).
- Simon 1990 E. Simon, Die Götter der Römer (1990).
- Sommer 2006 M. Sommer, Der römische Orient. Zwischen Mittelmeer und Tigris (2006).
- Tancke 1989 K. Tancke, Figuralkassetten griechischer und römischen Steindecken (1989).
- Thomas 2007 E. Thomas, Monumentality and the Roman Empire. Architecture in the Antonine Age (2007).
- Türkmen 2007 M. Türkmen, Pamphylia ve Kilikia'da Severuslar Dönemi Mimari Bezemesi (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi 2007).
- Uncu 2012 E. Uncu, "Demeter Kültünde Mezopotamyalı ve Anadolu Unsurları/The Mesopotamian and Anatolian Components in Demeter Cults", History Studies International Journal of History 4 (1), 2012, 529-545.

- Vandeput 1997 L . Vandeput, The Architectural Decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos: a Case Study. M. Waelkens (ed.), *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology I* (1997).
- Vermaseren 1966 M. J. Vermaseren, The Legend of Attis in Greek and Roman Art, *EPRO* 9, 1966.
- Vitruvius 1981 P. M. Vitruvius, *De architectura libri decem* - Vitruv, Zehn Bücher über Architektur³, C. Fensterbusch (çev.) (1981).
- Wagner 1988 J. Wagner, Türkei. Die Südküste von Kaunos bis Issos² (1988).
- Ward-Perkins 1978 J. B. Ward-Perkins, The Architecture of the Roman Provinces, bk.: A. Boëthius – J. B. Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*², N. Pevsner – J. Nairn (ed.) (1978).
- Ward-Perkins 1990 J. B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*⁷ (1990).
- Wegner 1978-80 M. Wegner, "Soffitten von Ephesos und Asia Minor", *Öjh* 52, 1978-80, 91-107.
- Wegner 1989 M. Wegner, "Bauschmuk von Side", bk.: N. Başgelen – M. Lugal (ed.), *Jale İnan Armağanı. ASanat* (1989) 161-167.
- Wiebke 2010 F. Wiebke, *Den Göttern so nah. Architektur und Topographie griechischer Orakelheiligtümer* (2010).

Abstract

New Research, New Finds and New Interpretations at Temple P in Side

In the summer of 2013 and 2014 new research began at Side's Temple P, which rises on a semicircular podium and ends with a rectangular shape. This renewed architectural research on the building extends the findings of earlier studies on the temple, which was published for the first time by Lanckoroński in 1890. In 1947 it was excavated by Mansel, and a new restitution was proposed by Gliwitsky in 2010. Current researches concentrated particularly on the stone compatible and precise architectural drawings of *in situ* and dislodged blocks, using historical building research methods. Through these methods new information was obtained about the building phases of the lower floor, the architecture of the elements of the monumental entrance, and the dedicatee(s) of the temple.

The first research on Temple P was conducted by Lanckoroński and his team, who marked the temple as P in his map of Side in 1890. In his very brief description Petersen mentions a tympanum belonging to Temple P in Side and recalls a "similar architectural element" that he had seen in Kremna before coming to Side and describes a "figure on it". This description was interpreted by Mansel, who carried out excavations in Side 57 years after its discovery, as if it belonged to the tympanum and the Side figure with the hypothesis that "the one in Side was worn but the other well preserved". Thus it was taken as evidence to identify the temple's dedication to Men. Actually Lanckoroński's publication states that the dedication of the temple to Men was a possibility; nevertheless, he named the temple as P.

Mansel mentioned the dedication to Men cautiously in his early publications but supported this hypothesis more determinedly in his final publication. Without checking the relief on the tympanum, he claimed that a figure on a Gallienus coin of Side depicted Men, thus Temple P should be dedicated to Men, although many researchers objected to this identification. However, nothing contrary has not been proven yet. Descriptions of this temple usually start with "an unusual plan type...", and then it is either placed under a separate category or ignored totally in typological studies. Thus, more than 120 years after its discovery, there still is no systematic study, documentation or publication of Temple P. Researchers underline the inefficacy of Mansel's data and the deficiency of its presentation.

In this context it can be stated that the frame of the researches has been constrained by the lack of satisfactory information on Roman temple architecture. Indeed, is it not more interesting to study non-typical examples, to see how much the rules were transcended or to investigate the reasons for producing unusual solutions for the sake of research, rather than studying examples not stretching the rules? Thus, our architectural study on Temple P started with these

concerns in mind and relied on the chance and possibility to “turn to the building itself” at first independent of the building’s function and the time period to which it belongs.

In the first stage of this new research the focus was on the building itself as the main reference. Dislodged architectural blocks scattered around the monumental entrance before the semicircular cella rising on a podium were examined. Recording through drawing was realized using a computer-supported relevé method. Relevés of technical joints like clamps, dowels etc. as well as areas with finely dressed stone surfaces were prepared on 1:10 scale based on geodesic measurements. A standard description technique was developed that was suitable for the deformation of the stone. On the other hand, on the lower floor where no technical joints existed in masonry, relevés of 1:20 were prepared by hand. Dislodged architectural blocks were drawn to a 1:10 scale containing all the data necessary for research on historical buildings, and their photographs were taken for documentation.

Documents hand-drawn on site were scanned and digitised using the capabilities of the CAD program in order to prepare the basis for restitution. Ceiling coffers were researched by putting together drawings on a 1:10 scale using a computer.

On-site research on the tympanum has shown that the bust in its middle is not a “male with conical headgear”, as thought by former researchers, but rather “a female” in high relief. This female is flanked with a stylized ear of wheat on the right and a stylized opium capsule on the left. Heavily worn traces on the stone can still be discerned in certain sunlight revealing the earlobes, a triangular pit under the chin, her throat, and her hair in curls. So this is a goddess figure flanked with her attributes; thus, she should be identified as Demeter.

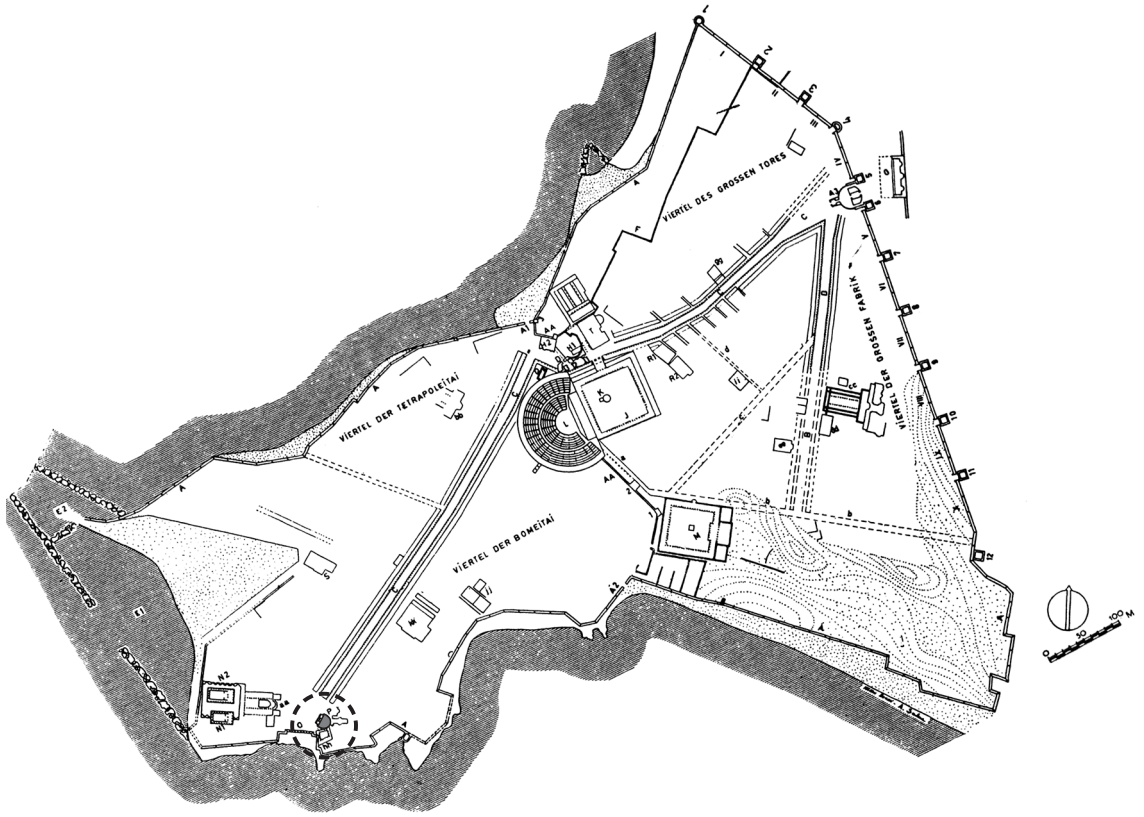
From the point of architecture, the presence of two such façade elements of equal size indicates a symmetrical façade. This situation brings a question with itself: So to whom was the second tympanum dedicated? In this context the future questions to be investigated are: Did the temple house another cult of mystery together with that of Demeter? So was the second tympanum dedicated to another deity, or did it refer to another quality of Demeter such as Thesmophoros or Karpophoros? Was there a depiction of Kore (Persephone) in a mother-daughter context or of Hades?

The basement concealed in the podium of Temple P may have served the cult of Demeter and/or another cult of mystery referring to Hades and Persephone, death and life. In the rites of Demeter the basement may have served for the enactment of the abduction of Persephone by Hades, the god of underworld, or her return. The shape of the hidden and introverted rooms downstairs, unconnected with the outside except for the “holes” in the ceiling opening into the cella, should be related to the worship manner of the mystic cult. The three rooms may be symbolically referring to the division of the year into trimesters, during two of which Persephone lived with her mother.

The “unusual” plan of the temple or its individuality with respect to form may have been caused by the fact that an already existing round structure (a tower of city walls?) formed the foundations, as suggested by some clues. Even if it had been built anew or used an existing substructure, the architecture of Temple P is important for its creativity that surpasses the patterns of Roman architecture on the one hand and reveals that a variety of solutions was welcomed on the other.

“For the time being” the architectural result we obtained indicates that this building’s extant *in situ* remains and scattered blocks, its podium faced with grey sandstone, and its semicircular cella rising on this podium had a two-story monumental entrance of white marble. It had

two protruding wings crowned with one tympana each that was very elaborate with recesses and protrusions and lavishly decorated. It had a façade arrangement similar to that of Roman Imperial-period stage buildings and nymphaea, and its entrance was equipped with stairways on three sides and covered with a coffered vault in the centre. This fact justifies the comparison of this temple's decoration with those of stage buildings and nymphaea, which even question its identification as a temple.

Res. 1 Antik Side'nin şehir planı ve P Tapınağı'nın konumu (Mansel 1965, 901-902).

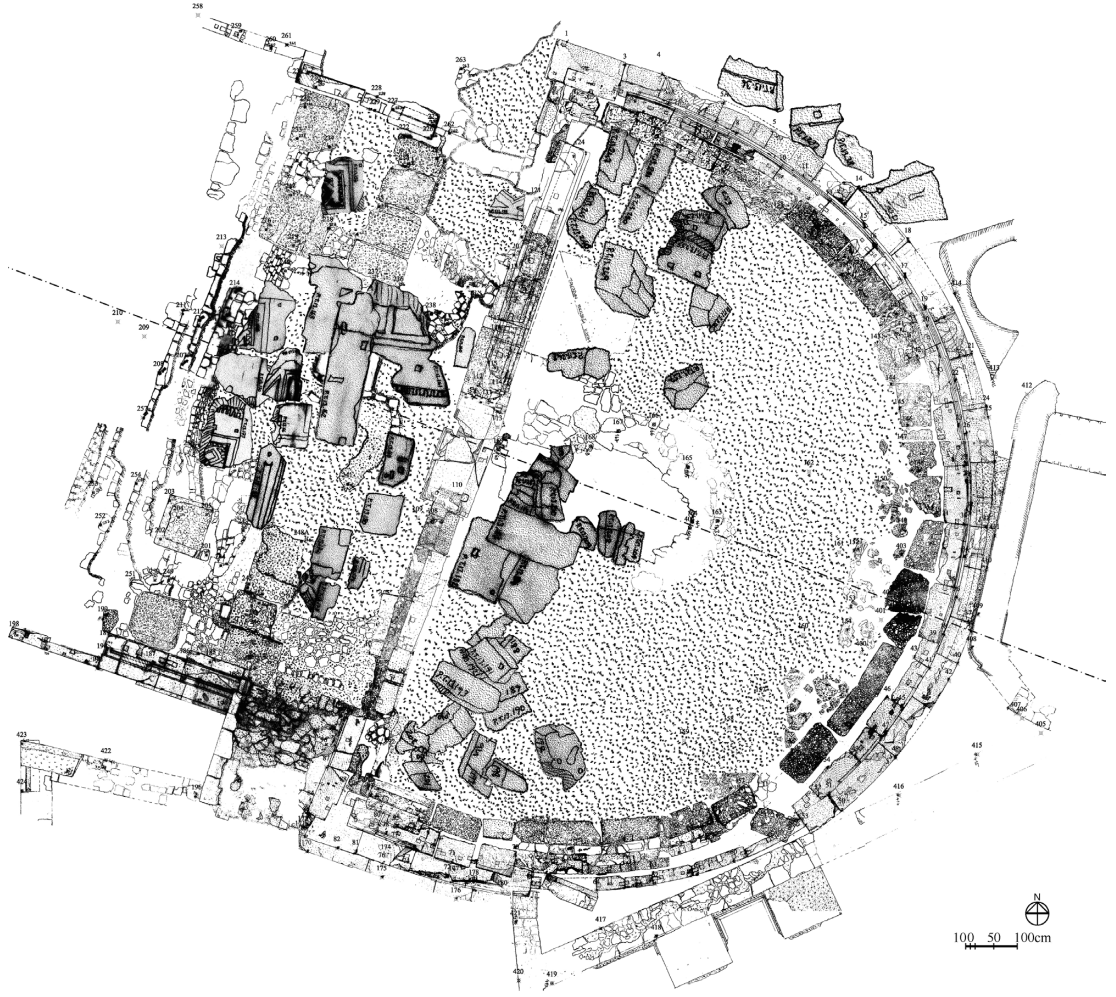
Res. 2 Günümüzde tapınağın güney görünüşü; tali merdivenin alt dolguları, podyumun *orthostat* kaplamaları ve *cella* duvarının kalıntıları (Foto: J. S. Heinz).

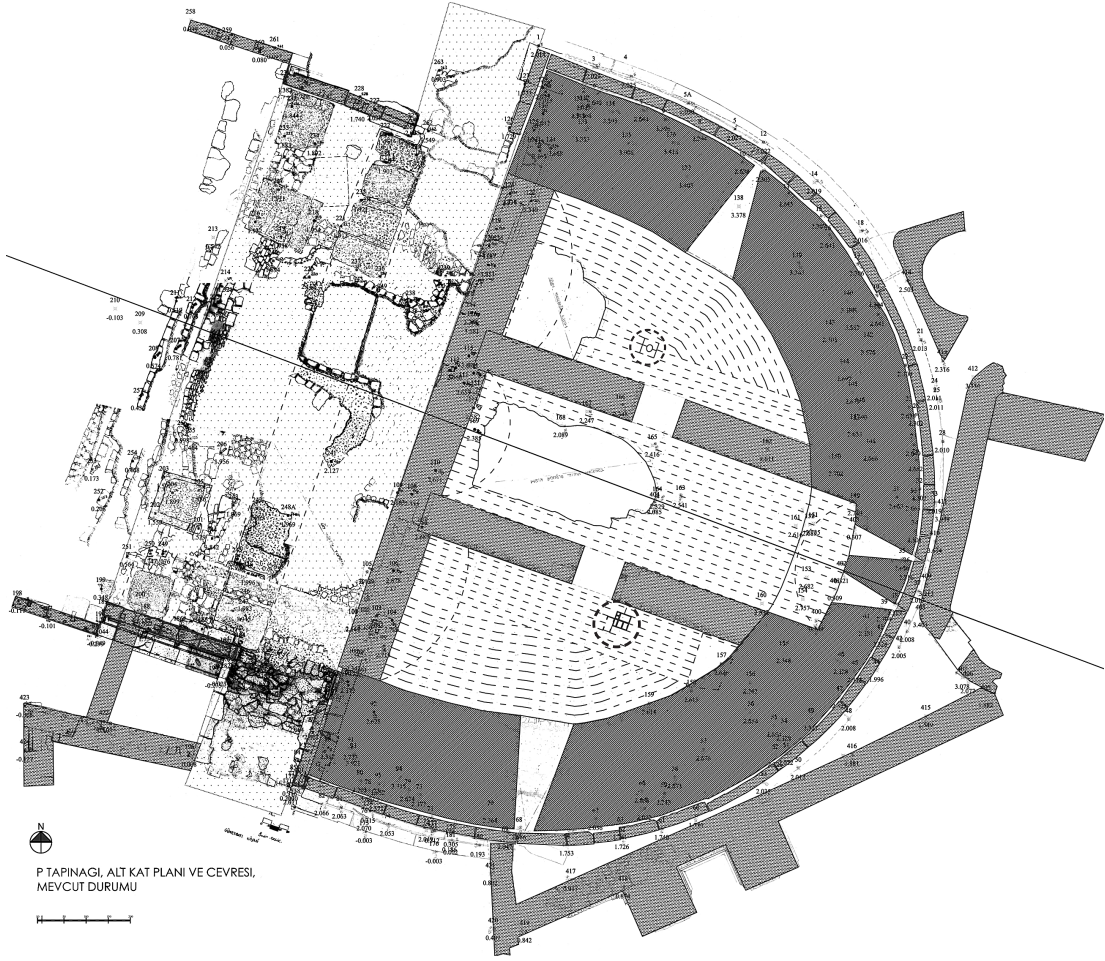
Res. 3 Tapınağın batı cephesinin bir bölümünün bugünkü durumu. Ön planda platformun alt yapısı ve *orthostat* bloklarla sınırlandırılışı. Tali merdivenin alt dolgusu ve podyumun bir kısmı (Foto: J. S. Heinz).

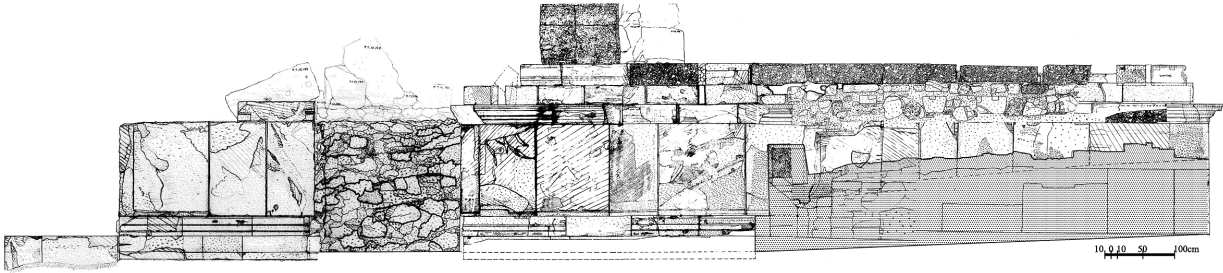
Res. 4 Üst katta *cella*nın günümüze korunarak gelen kuzey batı köşesinin yükselen duvarı: Dış duvarların: Dış tarafı gri renkli kumtaşından oluşan *orthostat* plakalarla kaplanmıştır, asıl taşıyıcı çekirdeği ise traverten bloklar oluşturmaktadır (Foto: J. S. Heinz).

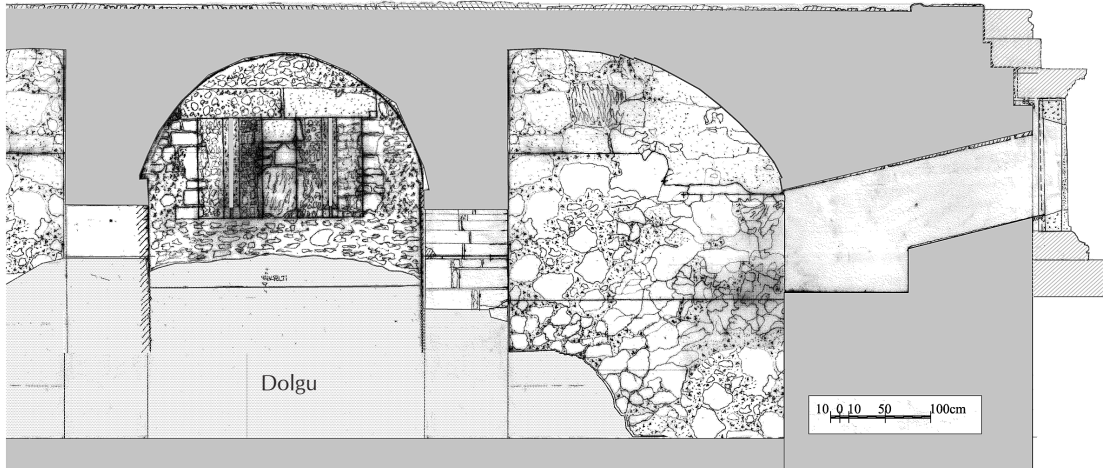
Res. 5 Tapınağın *cella*sının ve önündeki anıtsal giriş yapısının bulunduğu platformun mevcut durumunu gösteren üst kat planı (Çiz.: S. Çelik, G. Kaymak, J. S. Heinz).

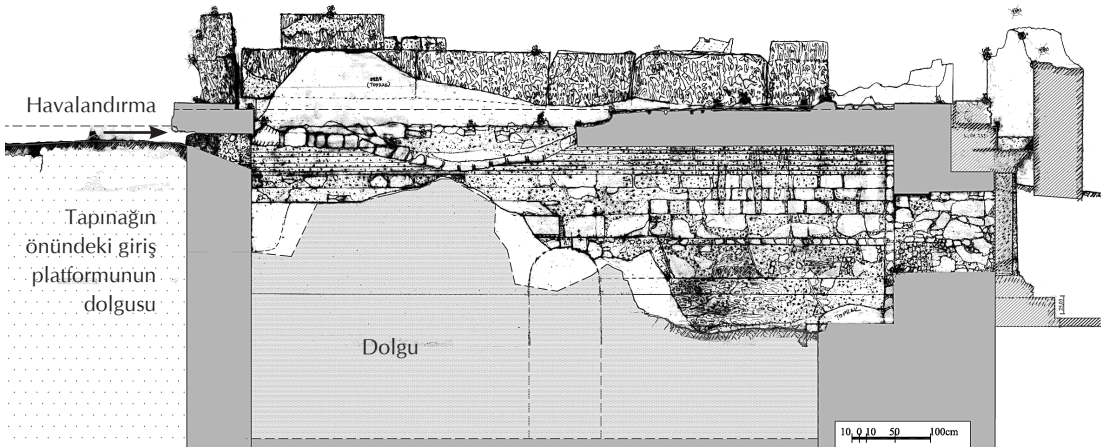
Res. 6 Tapınağın podyumunun iç düzeni ya da alt kat planı (Çiz.: G. Kaymak).
Tavandaki “delikler”in yeri kesik çizgili çemberler ile belirtilmiştir.

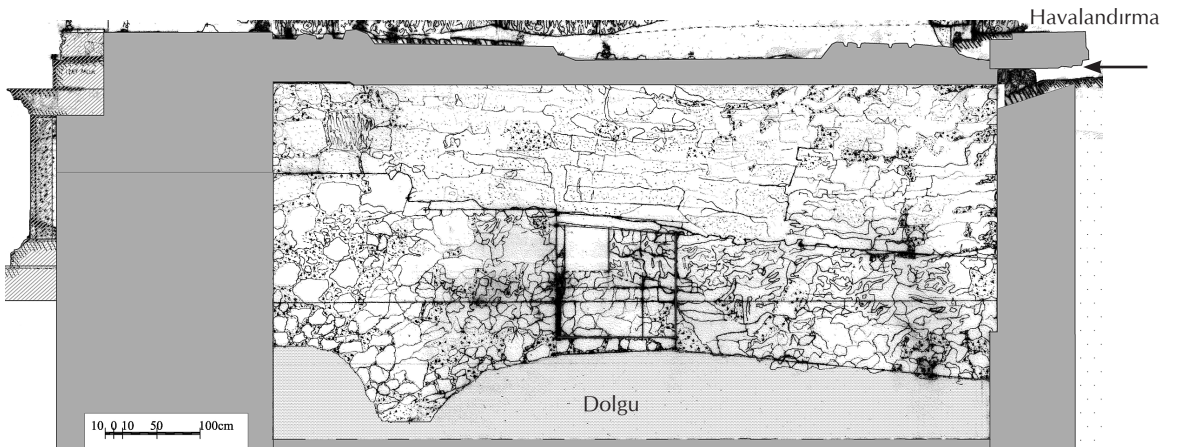
Res. 7 Tapınağın güneydoğu cephesinin mevcut durumu (Çiz.: S. Çelik, CAD: G. Kaymak)

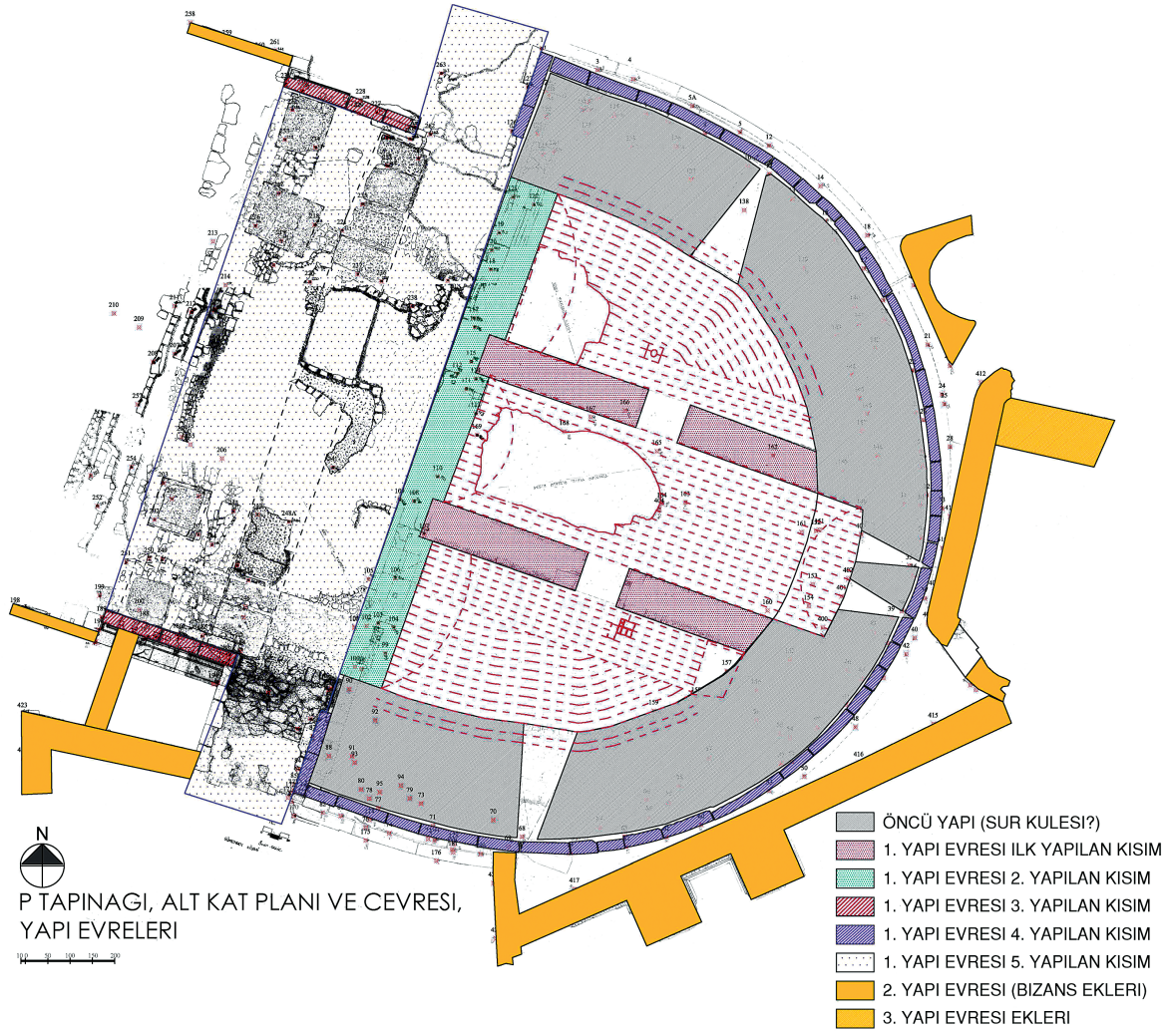
Res. 8 Alt katın orta ve güney odasını gösteren enine kesit görünüş (Çiz.: G. Kaymak).

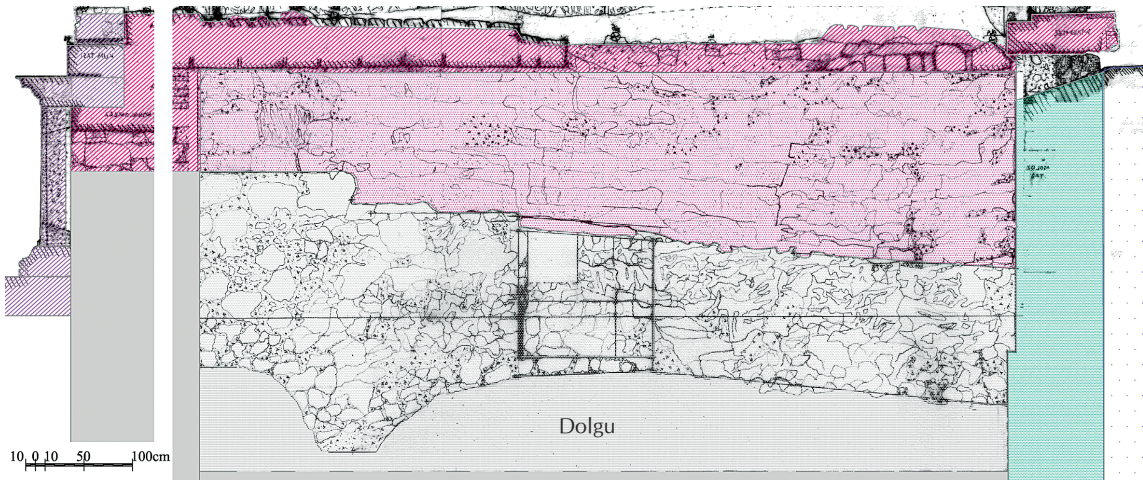
Res. 9 Alt katın orta odasından geçen ve kuzeye bakan kesit-görünüş (Çiz.: İ. Doğan)

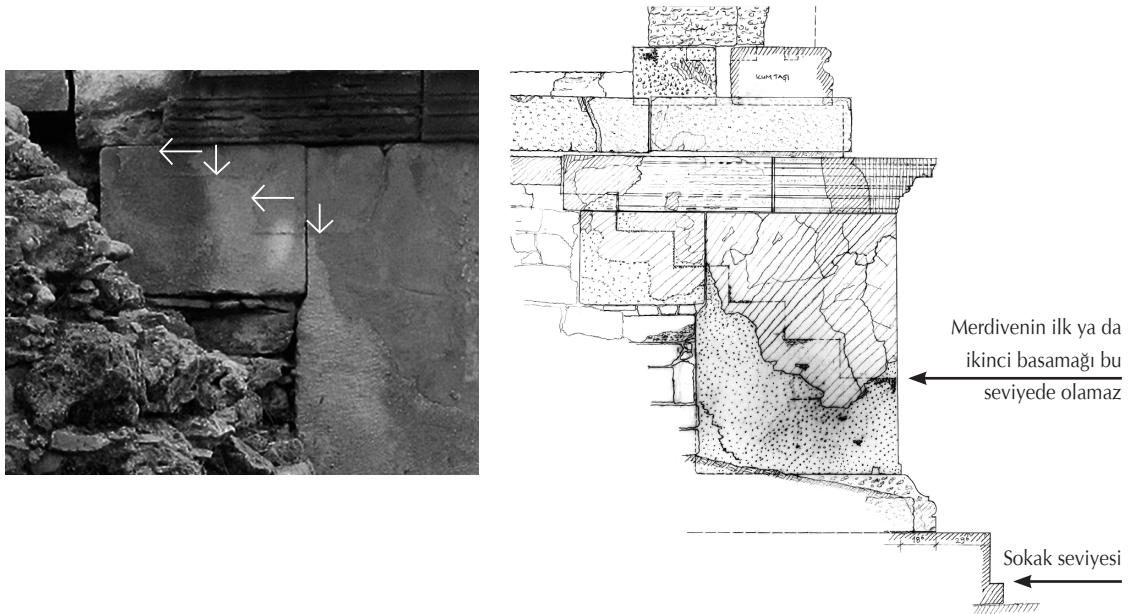
Res. 10 Alt katta güneydeki odanın dış duvarına bakan kesit-görünüş (Çiz.: İ. Doğan).

Res. 11 P Tapınağı'nın alt katı ve çevresinin yapı evreleri planı (Çiz.: G. Kaymak).

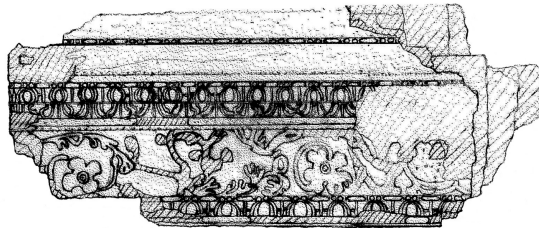
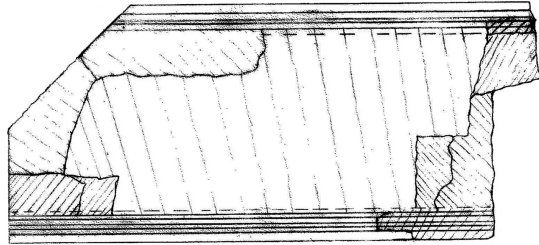
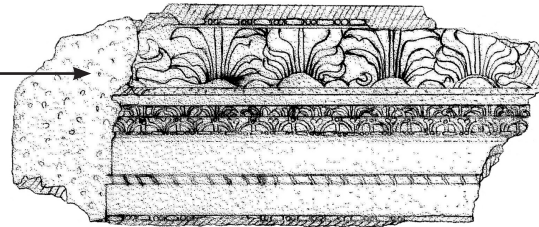
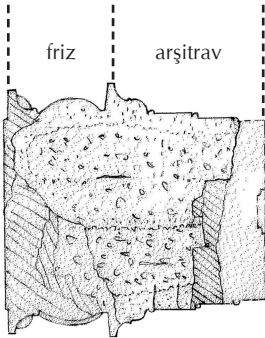

Res. 12 Alt katın güney odasındaki dış duvara düzensiz oturan tonoz örtüsü ve yapı evreleri (Rölöve: İ. Doğan, yapı evreleri G. Kaymak).

Res. 13-14 Günümüzde mevcut olmayan merdiven basamaklarının tapınağın güneybatı köşesindeki kumtaşı *orthostat* kaplamalarında bıraktığı aşındırma izlerinin fotoğraf ve çizim olarak belgelenmesi (Foto ve Çiz.: G. Kaymak).

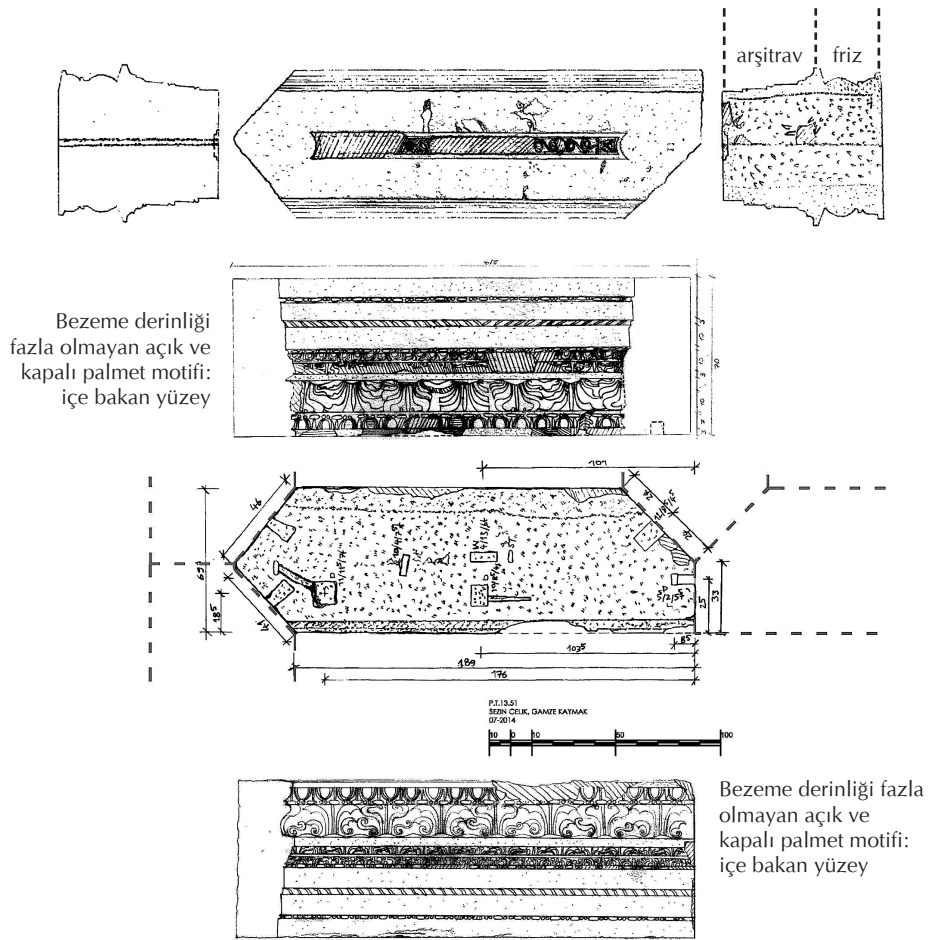
Bezeme derinliği fazla olmayan
açık ve kapalı palmet:
içe bakan yüzey

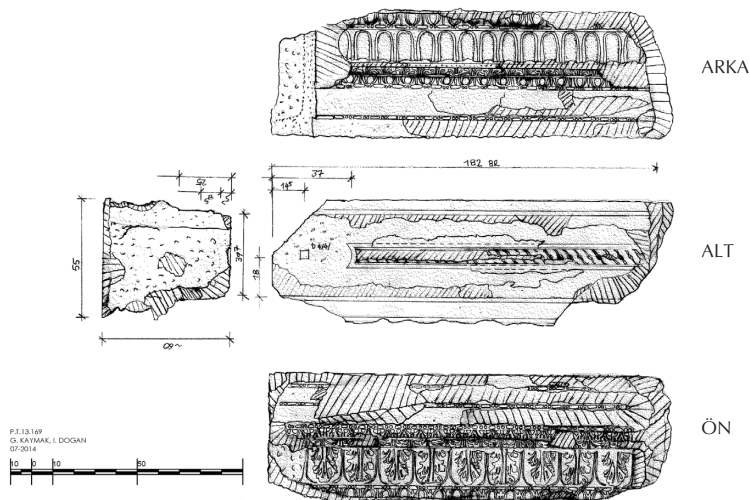
Bezeme derinliği
daha fazla olan
sarmal dal motifi:
dışa bakan yüzey

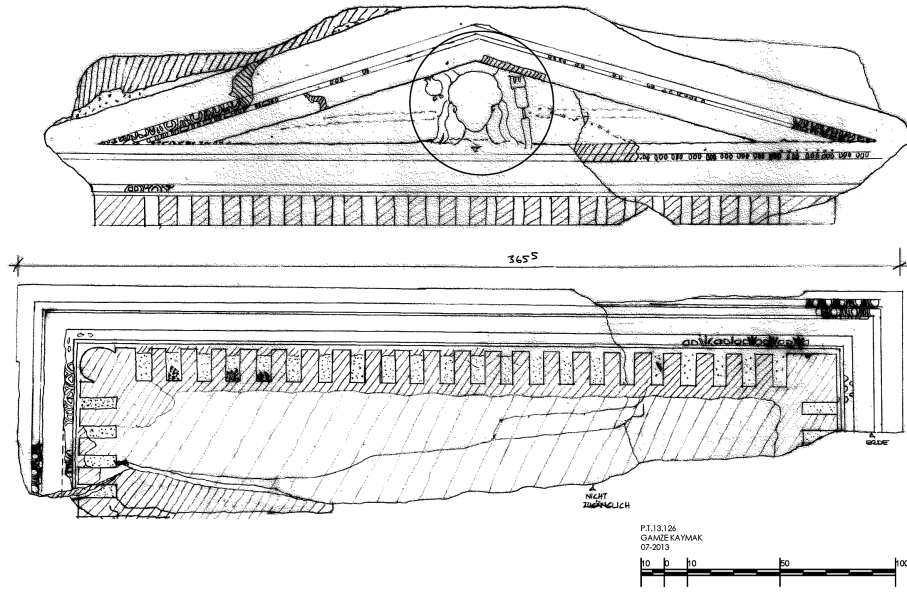
Res. 15 Alt katın bir yüzü sarmal dal motifli öbür yüzü açık ve kapalı palmet bezemeli olarak işlenmiş arşitrav-friz bloğu (Çiz.: G. Kaymak, ortada bulunan alt yüzey A. Yurtsever).

Res. 16 Alt katın iki görünüş yüzeyinde de açık ve kapalı palmet bezemesi işlenmiş olan arşitrav-friz bloğu (Çiz.: S. Çelik, G. Kaymak).

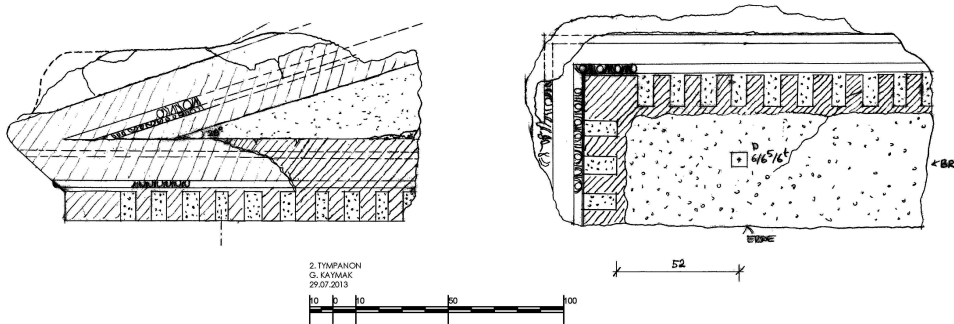
Res. 17 Üst katın iki görünüş yüzeyinde farklı bezeme işlenmiş olan arşitrav-friz bloğu (Çiz.: İ. Doğan, G. Kaymak).

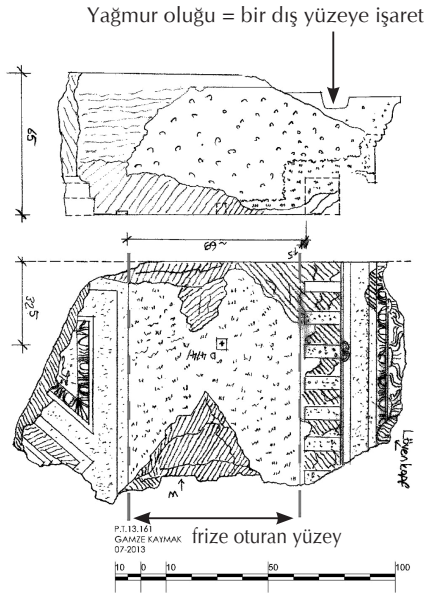
Res. 18 Yıpranmış olarak ancak bütünüyle günümüze kadar gelmiş olan *tympanon*. Alınlığın ortasında yer alan figürlü bezemesiyle (Çiz.: G. Kaymak).

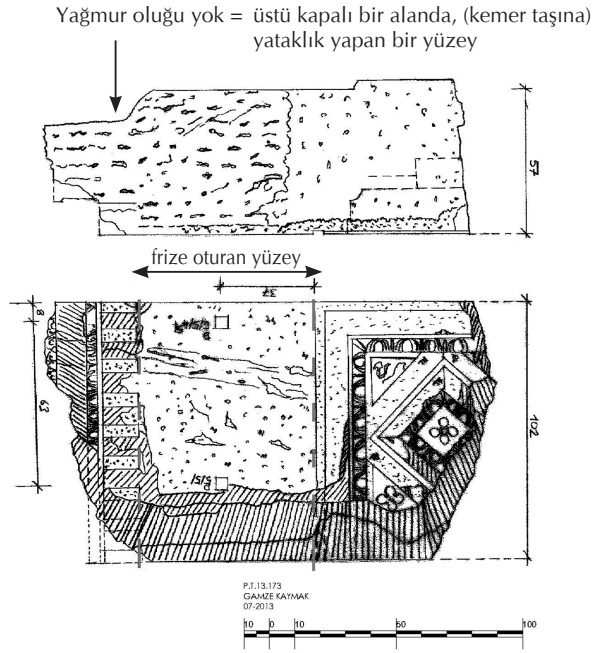
Res. 19
Stilistik haşhaş kozası
ve buğday başağı
attribütleri ile Res. 18'deki
tympanon üzerindeki
figür (Foto: K. Kırçın).

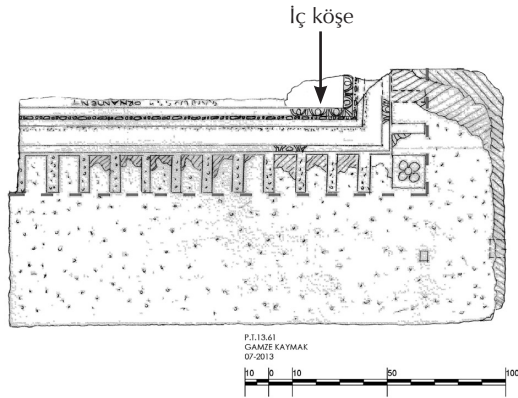
Res. 20 Günümüze kırık ve yıpranmış olarak gelebilmiş olan *tympanon* (Çiz.: G. Kaymak).

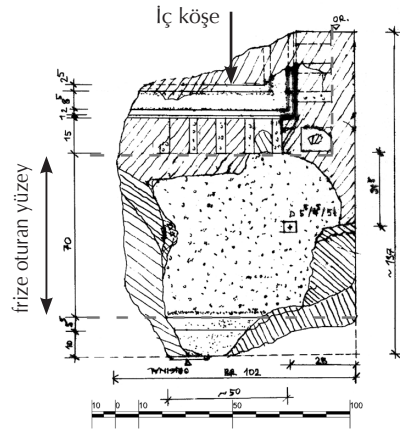
Res. 21 Tek parçadan oluşan korniş ve kaset bloklarından yağmur oluğu ve aslan başı bulunduran (P.T.13.161) no'lu blok kesitinde dış yüzeye yönlendirilmiş olduğunu göstermektedir (Çiz.: G. Kaymak).

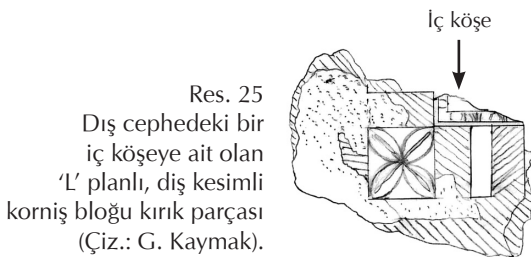
Res. 22 Tek parçadan oluşan korniş ve kaset bloklarından yağmur oluğu ve aslan başı bulundurmayan (P.T.13.173) no'lu blok kesitinde üstü kapalı bir iç mekâna yönelmiş olduğu görülmektedir (Çiz.: G. Kaymak).

Res. 23 Dış cephedeki bir iç köşeye ait olan 'L' planlı, dış kesimli korniş bloğu (Çiz.: G. Kaymak).

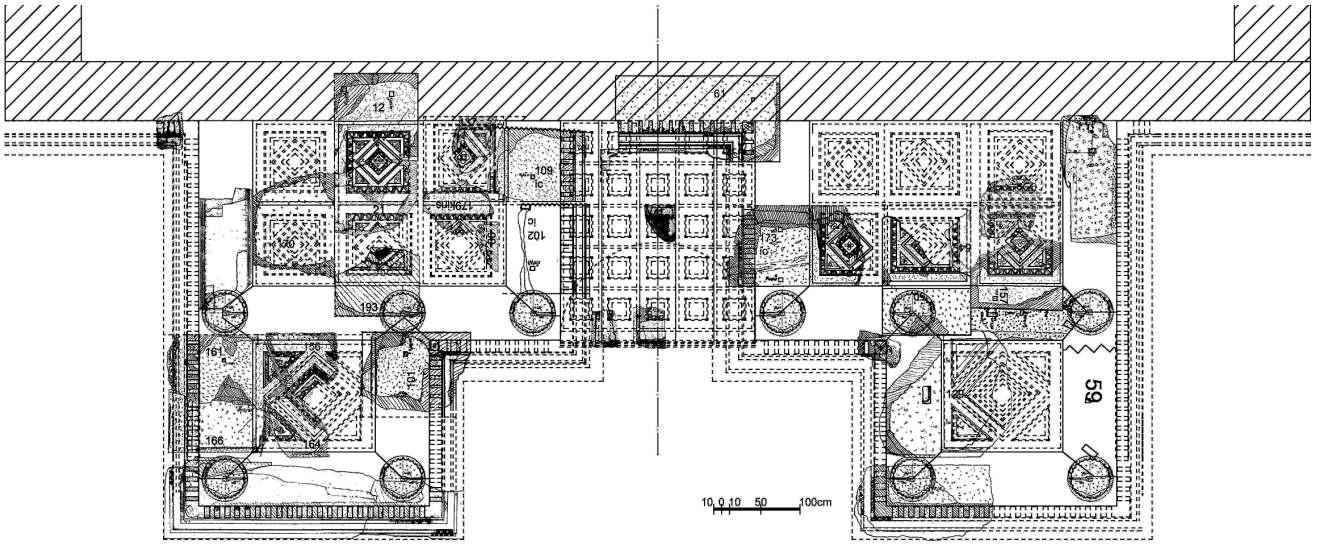
Res. 24 Dış cephedeki bir iç köşeye ait olan 'L' planlı, dış kesimli korniş ve tavan kaseti bloğu (Çiz.: G. Kaymak).

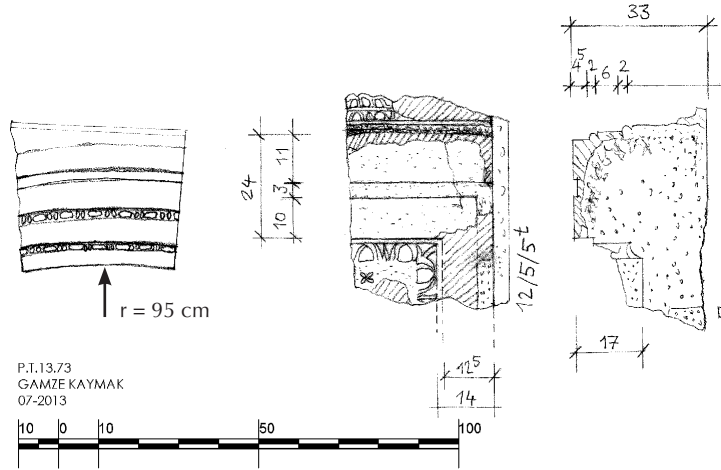
Res. 25 Dış cephedeki bir iç köşeye ait olan 'L' planlı, dış kesimli korniş bloğu kırık parçası (Çiz.: G. Kaymak).

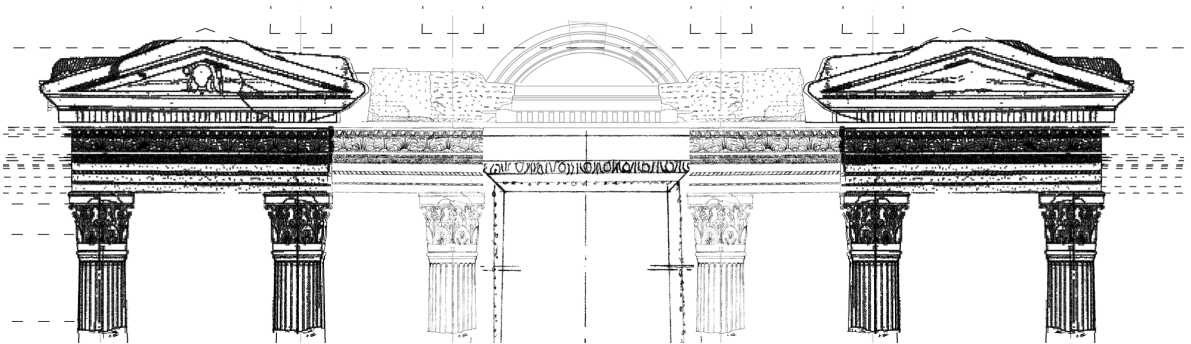
Res. 26 Dış cephedeki iç köşelere ait olan 'L' planlı, dış kesimli korniş bloğu kırık parçası (Çiz.: A. Yurtsever).

Res. 27 1:10 ölçeğinde çizilen kasetlerin bilgisayarda bir araya getirilerek yapılan restitüsyon denemesi, aynı zamanda tavanın kaset planı üzerinden giriş yapısının plan şemasını araştırılması (Taş çizimleri ve restitüsyon G. Kaymak, CAD S. Çelik, G. Kaymak).

Res. 28 Kemer cepheli kasetli tonoz (arşivolt) parçası (Çiz.: G. Kaymak).

Res. 29 Side P Tapınağı anıtsal giriş yapısının cephesine ilişkin ilk restitüsyon denemesi (Çiz.: G. Kaymak)